

UDK 21-05:241(497.5)“16/17”
261.7(497.5)Dubrovnik“16/17”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 10. 1. 2013.
Prihvaćeno za objavljivanje: 30. 4. 2013.

MORALNOTEOLOŠKA PROMIŠLJANJA KLERIKA U BAROKNOM DUBROVNIKU

Relja SEFEROVIĆ, Dubrovnik

Dugotrajno razdoblje obnove poslije velikog potresa 1667. godine vlasti Dubrovačke Republike iskoristile su da bi pod izlikom nedovoljnih sredstava izvršile poseban pritisak na kler nadbiskupije, nastojeći ga što više ograničiti. Iako je kler osiromašio i nazadovao, očuvala se čvrsta intelektualna jezgra pojedinaca koji su kao državni teolozi, tj. posebni savjetnici vlasti u pitanjima odnosa između države i Crkve, odgovarali na stotine pitanja vezanih uz razne pojave iz svakodnevice. Zahvaljujući međunarodnim utjecajima s vremenom su počeli pisati radove iz područja moralne teologije. Većina je nastala u obliku bilježaka s predavanja tijekom studija na visokim učilištima u Napulju i Rimu, ali dvije veće rasprave zaslužuju osobitu pažnju. Viridarium franjevca Vitala Andrijaševića donosi niz čudorednih savjeta, izdvajajući škrtost kao korijen grijeha, dok dominikanac Vlaho Morgini u učenoj raspravi o lihvi ne zaostaje za vodećim teolozima druge polovice 18. stoljeća. Na osebujan način pridružio im se svjetovnjak Stjepan Šuljaga, koji je u predgovoru djela francuskog isusovca Antoina o moralnoj teologiji iznio kritičke opaske o filozofiji i teologiji.

KLJUČNE RIJEČI: *Dubrovačka Republika, društvo, Crkva, moralna teologija, lihva, fra Vital Andrijašević, o. Vlaho Morgini, Stjepan Šuljaga.*

Odgovornost u teškim prilikama

Borba za opstanak poslije velikog potresa 1667. godine bila je najveći izazov s kojim se suočila Dubrovačka Republika. Stradanje stanovništva i nemjerljivi materijalni gubici nagnali su vlasti da po svaku cijenu zaštite državni status, dodatno uznemireni naslućenim promjenama u odnosima velikih sila. U izmijenjenim vanjskopolitičkim okolnostima, kad se već nazirao osmanski kraj i snažan prodor Habsburgovaca, zabrinutost zbog novih previranja s nepredvidivim posljedicama bila je posve razumljiva. Međutim, uloga Crkve kao dragocjena zaštitnika i savjetnika pritom je, nažalost, ostala nedovoljno iskorištena, čak u tolikoj mjeri da se može reći da je bila zanemarena i svedena samo na neophodan novčani izvor.

Činjenica je da se Grad desetljećima obnavljao uvelike zahvaljujući neposrednoj pomoći Sv. Stolice u obliku posebne povlastice navedene u izvorima kao kirograf.¹ Od vremena pape Klementa IX. i njegove odluke iz 1668. kada je dopustio da se više novčanih uloga oročenih na rimskim bankama koristi za opstanak, a potom za obnovu razrušena Grada, sve do sredine 18. stoljeća Senat je računao sa sredstvima kirografa, protiveći se pokušajima njegova ograničenja ili barem pojačanog nadzora troškova. Naime, pretjerano slobodno tumačenje papinske povlastice vodilo je uporabi primljene pomoći i za vojne svrhe, poput jačanja zidina i nabave baruta, pa čak i za ozdravljenje klonule trgovine i razmjene s drugim jadranskim lukama.² Međutim, dubrovački kler nije uživao nikakvu osobitu korist od te potpore, izuzmemo li činjenicu da su obnavljane srušene crkve.³ Nadbiskupi su formalno bili zaduženi da u pisanim izvještajima Sv. Stolicu jamče da je Senat namjenski potrošio primljena sredstva, iako poslije vizitacija nisu mogli prešutjeti svoje nezadovoljstvo propadanjem dubrovačke Crkve, osobito kad se radilo o udaljenijim župama. Da je bilo više raspoloživih sredstava, odnosno da je dio kirografa voljom vlasti Republike usmjeren na to područje, jamačno ne bismo čitali o nekim župnicima koji su jedva znali i osnove vjere, primorani raditi kao težaci da bi uopće opstali.⁴ U takvim su okolnostima inicijative nadbiskupa na dijecezanskim koncilima u svrhu bolje izobrazbe klera i odgovornijeg pristupanja službi Božjoj značile samo dodatan teret za već slabašna pleća.

Senat Republike bio je svjestan problema, no zagovarao je posve drukčije rješenje. Umjesto da pravednije raspodijele sredstava, po mišljenju najviših državnih autoriteta, na dubrovačkom je području bilo previše klerika. Žaleći se da je »svakodnevno sve više svećenika, pa njihov broj ne samo da nadmašuje svaki pravilan omjer u odnosu na svjetovnjake nego stradaju i obrti, jer nedostaje radnika na potrebnijim poslovima«, vlasti su neposrednim pritiskom na nadbiskupa Angela Franchija uz usklađenu diplomatsku akciju pri Sv. Stolicu 1737. godine nastojale ograničiti broj klerika, zahtijevajući čak privremenu zabranu zaređivanja.⁵ Iako se ti potezi mogu opravdati posljedicama najteže krize s kojom se tada suočilo dubrovačko društvo, ipak ih neke činjenice opovrgavaju. Već u drugoj polovici 18. stoljeća u dubrovačkom kraju osjetio se izraziti manjak klerika, kako u crkvenim redovima tako i u dijecezanskom kleru. Uz tradicionalno malobrojne pripadnike redova,⁶

¹ Radilo se o vlastoručnoj ispravi koju su pape u pravilu podjeljivali svakih deset godina poslije velikog potresa radi obnove uništenih crkvenih zdanja. Polovica iznosa mogla se upotrijebiti i za javne svrhe. Usp. Relja SEFEROVIĆ, »Crkva iza Dvora. Kroz povijest dubrovačke Crkve 18. stoljeća uz pratnju Serafina Marije Cerve«, u: Serafin Maria CERVA, *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju* (priredio, preveo i uvodnu studiju napisao Relja SEFEROVIĆ), Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 2012., str. 132.

² Usp. R. SEFEROVIĆ, »Crkva iza Dvora«, str. 46, 132-134.

³ Potresom razorena katedrala obnovljena je i posvećena 1713., a u požaru 1706. stradala crkva sv. Vlahu vraćena je bogoslužju u još kraćem razdoblju. U samostanske crkve ulagalo se zamjetno manje, uz javno iznesena očekivanja vlasti da će se sami redovi više zauzeti oko obnove.

⁴ Osobito teško stanje bilo je na otocima »kamo se župnike slalo kao po kazni«, kako se izrazio nadbiskup Rajmund Gallani u pismu Sv. kongregaciji kardinala u listopadu 1724., poslije vizitacije župa u dubrovačkoj nadbiskupiji. Usp. R. SEFEROVIĆ, »Crkva iza Dvora«, str. 52.

⁵ Na nadbiskupa Franchija vrhovne vlasti gledale su sumnjičavo optužujući ga da je radio na svoju ruku i drukčije prikazivao stanje u Rimu nego što je zapravo bilo. Više vidi u: R. SEFEROVIĆ, »Crkva iza Dvora«, str. 82.

⁶ Dubrovačkoj kongregaciji Reda propovjednika prijetilo je gašenje zbog malog broja redovnika, slična sudbina ubrzo je sustigla Mljetsku kongregaciju sv. Benedikta, a svega nekolicina isusovaca u kolegiju Družbe

istodobno se toliko prorijedilo dijecezansko svećenstvo da su nadbiskupi koncem 18. i početkom 19. stoljeća po posebnim uputama iz Rima smanjili broj misa na cijelom dubrovačkom području i ujedno povećali novčane naknade za njih. Ponuđeno obrazloženje bilo je jezgrovito i uvjerljivo: »da se svi svećenici na području pod vlašću presvijetle Republike mogu časnije uzdržavati« (*ut sacerdotes omnes in ditione ejusdem excellentissimae Reipublicae commorantes honestius valeant sustentaturi*).⁷

O tom dvosjeklom pokušaju poboljšanja materijalnog položaja svećenstva doznajemo iz sačuvanih isprava. Prvi korak poduzeo je papa Pio VI., obrativši se nadbiskupu Alojzu Spagnolettiju breveom iz Rima 7. rujna 1794., čiji je sadržaj zatim 31. siječnja 1795. Spagnoletti objavio iz Nadbiskupske palače u Dubrovniku, dodavši ga svojem ukazu koji je sastavio njegov tajnik Miho Šarić.⁸ Time je, uz već navedeno, predviđeno i da cijena misa iznosi dvanaest groša. No, poduzeti koraci nisu bili dovoljni i već desetak godina kasnije, 29. kolovoza 1802., novi nadbiskup Nikola Bani potpisao je u Nadbiskupskoj palači sličnu ispravu, koju je također sastavio tajnik Miho Šarić. Pozivajući se tom prilikom na povlasticu pape Pija VII. dodijeljenu 24. svibnja 1802. na molbu prokuratora Sv. Marije Velike (zapravo državnih službenika, upravitelja dobara koji su brinuli o katedrali) da se »radi veće materijalne potpore svećenstvu koje boravi na području ove presvijetle Republike u ovim preteškim vremenima svima zajedno i pojedinačno smanje tereti misa, a da se njihov prihod povećaju toliko da se za pojedine mise plaća u vrijednosti od šesnaest groša u dubrovačkom novcu«, odlučeno je »neka se u istom omjeru smanji broj misa koje se moraju slaviti po oporučnim odredbama, tako da ne pretrpe štetu oni koji su dužni platiti za mise«. ⁹ Dakle, cijena misa u osmogodišnjem razdoblju povećala se za trećinu, s dvanaest na šesnaest groša, a iza toga opet su, barem posredno, stajali i interesi državnih vlasti, jer je razmjerno smanjena njihova financijska potpora Crkvi.¹⁰

No, zar je tih nekoliko groša moglo biti ikakvim objektivnim mjerilom vrijednosti? Još desetljećima ranije domaći su intelektualci osjećali duboku krizu koja je potkopavala temelje društva, utječući i na svjetonazor. Veliki potres samo je ubrzao opće nazadovanje, koje se vidjelo već među djecom školske dobi. Razumljivo je, primjerice, zašto je bilo nemoguće »držati na uzdi obijesne učenike, pogotovo one koji su pri kobnom potresu izgubili rodi-

dočekala je privremenu zabranu reda 1773. i dolazak pijarista. Jedinu iznimku predstavljaju Mala braća, čija je Provincija sv. Franje imala čak deset samostana na području Republike. Valja spomenuti, po navodima samih vlasti, i redovnica, da je želja za podizanjem novog samostana sestara dominikanki sv. Katarine Sijenske opravdavana pred Svetom Stolicom upravo brojnošću pobožnih djevojaka. Ipak, bio je to tada tek treći ženski samostan u Dubrovniku, dok ih je prije potresa bilo osam.

⁷ *Ad rem moralem, quoad hanc nostram Ragusinam dioecesim, 1795 (Causa quoad confessionem. Visitatione canonica paroeciarum etc.)*. Knjižnica samostana Male braće, rukopis br. 769, f. 1v.

⁸ Navedeno iz sadržaja prethodno citiranog dokumenta.

⁹ ... *ut ad honestiorem difficillimis hisce temporibus sustentationem sacerdotum in statu hujus excellentissimae Reipublicae commorantium omnia et singula missarum onera ad minorem numerum ita reducerentur earumque stipendia ita auferentur ut singularum missarum eleemosynae ad sexdecim grossorum hujus Ragusinae monetae valorem responderent, numerus vero missarum vi legatorum celebrandarum in eadem proportionem minueretur, ne ii, qui ipsarum stipendia praebere teneantur, aliquid detrimenti patiantur* (2v).

¹⁰ Valja dodati da je od 18. stoljeća zabilježen pad vrijednosti novca pa su i plaće državnih službenika zbog inflacije bile sve niže. Na to je upozorio Stjepan ČOSIĆ, »Administrativna struktura i plaće službenika Dubrovačke Republike (1700.-1808.)«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 38, Zagreb – Zadar, 1996., str. 129-156.

telje i rasli bez nadzora, ne mareći ni za kakav autoritet«. ¹¹ Kasnije je, dakako, sve bilo još teže, nije postojao čvrsti oslonac duhovnih vrijednosti. Ovako je svoje strepnje zbog općeg pada statusa teologije u društvu iskazao dominikanac i crkveni povjesničar Serafin Marija Cerva, suvremenik tih teških zbivanja: »Mnogi smatraju da su korisna i poželjna ona umijeća kojima se bavimo tijelom i nazivaju se obrtničkim ili neslobodnim, a osobito liječništvo i poznavanje rimskog ili kanonskog prava, dok ostala, nadasve teologija, svojim štovateljima ne samo da ne donose bogatstva, nego ih čak tjeraju u siromaštvo i krajnju bijedu. Zato se i događa da mnogi preziru ove kao beskorisne i kao pripadajuće siromasima i ubogima, a onima drugima svi se dive, cijene ih i žele. Razlog ovome nije to što misle, nego to što se liječnici i pravoznanci najviše brinu za svoja tijela i za svoja dobra i bogatstva, a teolozi pak, zanemariivši navedeno, žude izgraditi svoj duh po obrascu vrline.« ¹²

U navedenim okolnostima s kraja Dubrovačke Republike trebalo je doista i znanja i osobne hrabrosti da bi se krenulo putem koji je ovdje zagovarao Cerva i pokušalo »izgraditi svoj duh po obrascu vrline«. Pa otići i korak dalje: pozvati druge da se zapute istim putem i pokazati im rješenje ne samo u propovijedima i privatnim razgovorima ili pod velom ispovjedne tajne nego javno i otvoreno, kulturom pisane riječi, stoljetnim pomagalom Crkve, ali i svjetovnog miljea Dubrovačke Republike.

Kontinuitet moralne teologije i vanjski utjecaji

Misao da je potrebno postići ravnotežu između svjetovne i duhovne domene osobito je zaokupljala duhove klerika u baroknom Dubrovniku. Budući da je još dominikanac Klement Ranjina sredinom 16. stoljeća kao savjetnik vlasti Republike u nizu praktičnih pitanja teološke prirode odlučio sažeti svoja iskustva u odgovarajućem priručniku pod naslovom »Knjiga savjeta« odnosno *Liber consiliorum*, ¹³ jasno je da je taj rad bio uzor brojnim teolozima iz kasnijeg razdoblja, ne samo njegovoj subraći iz Reda propovjednika. Pero povjesničara dubrovačke Crkve i Ranjinina biografa, Serafina Marije Cerve, zastalo je uz *Liber consiliorum*, opisavši ga kao »izuzetno svjedočanstvo Ranjinina nauka«. To je djelo zapravo predstavljalo skupinu savjeta koje je taj velikan davao »brojnim klericima i dubrovačkim senatorima u raznim moralnim, dogmatskim, kanonskim i građanskim pitanjima«. Cerva je pritom ponosito naglasio da ga je on osobno pronašao (već nemalo oštećeno) u samostanu na periferiji, samostanu Sv. Križa u Gružu, tadašnjem zapadnom predgrađu Dubrovnika, i pohranio ga zatim u knjižnici središnjeg samostana dubrovačke Provincije sv. Dominika, kojoj je u to vrijeme bio na čelu. Nažalost, čini se da se već početkom 19. stoljeća zametnuo trag dragocjenom rukopisu, čemu su jamačno pridonijele i nemirne prilike uz smjenu državne vlasti. ¹⁴

¹¹ Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. II, Filozofsko-teološki fakultet Družbe Isusove, Zagreb, 1987., str. 71.

¹² Seraphinus Maria CERVA, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, sv. I (priredio Stjepan KRASIĆ), JAZU, Zagreb, 1975., str. 32-33.

¹³ Usp. S. M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, sv. I, str. 227.

¹⁴ Usp. Marijan BIŠKUP, *Bogoslovne kreposti u djelima Klementa Ranjine*, Glas Koncila, Zagreb, 2000., str. 18.

Premda zasad nema odgovora na pitanje je li taj dragocjeni Ranjinin rukopis doista netragom propao, ipak nema nikakve sumnje da su ideje koje je zastupao i obrazlagao ostale sačuvane, pa im je udahnut i nov život zahvaljujući djelima njegovih sugrađana iz vremena kad je lepršavu renesansu zamijenio ozbiljni barok. Ne samo da su tadašnji dubrovački mislioci ustrajali na putu velikog uzora iz ranijeg razdoblja nego su ponudili vlastite vrijedne rezultate, oslanjajući se pritom na postignuća međunarodnih autoriteta, čija su djela dopremana u Dubrovnik. Klement Ranjina postigao je mnogo kao *teologo di Stato*, no ista je funkcija državnih teologa bila vrlo značajna i u zapletima dugog dubrovačkog 18. stoljeća. Potreba konačnog uređenja odnosa između Crkve i države tražila je mnogo obzira, ali i osobitog znanja koje je nadilazilo okvire pravne znanosti i zajedno s običajnim pravom i teološkim vrijednostima postizalo pravi izraz. Golem je praktični doprinos koji su dali vodeći mislioci iz svih crkvenih redova zastupljenih u Dubrovniku, poimence benediktinci: Ignjat Đurđević, Romuald Bašić, Fulgencije Gundulić i Lodovico Moreno; franjevci Sebastijan Slade Dolci, Frano Cafarello, Angelo Franchi, Hilarije Crljenković i Ambroz iz Stona; dominikanci Albert de Tadeis, Tomo Jerinić, Ignazio Aquilini Vici i Arkandeo Kalić; isusovci Rafael Tudizić, Ardelio Della Bella i Giovanni Andrea Lupati.¹⁵ Stotine sačuvanih mišljenja iznesenih na zahtjev državnih vlasti o raznim pitanjima koja su remetila sklad dviju javnih ustanova od najveće važnosti za stvaranje i očuvanje dubrovačkog identiteta, Republike i Crkve, bogata su berba s plodnih polja naše duhovne baštine.

Predloženo je njihovo tematsko razvrstavanje u deset skupina, i to redom u pitanja crkvenog utočišta, pitanja inkvizicije i odnosa s pripadnicima drugih vjera, pitanja zaštite materijalnih dobara, pitanja državne nadležnosti nad Crkvom, pitanja poreza i financiranja, pitanja bratovština, pitanja osobnih odnosa među klericima, pitanja sastavljanja oporuka i izvršavanja oporučnih raspoložba, pitanja odnosa među svjetovnjacima i unutarnja crkvena pitanja. Već površan pogled na te teme nudi nam pravu riznicu praktičnih sadržaja, jer se rješavanje problema iz svakodnevnog života ispreplitalo s pojavama koje su stoljećima zaokupljale najviše svjetovne i crkvene krugove. Jasno je da je za njihovo pravilno razumijevanje i vrednovanje bilo potrebno poznavanje više disciplina i neprekidno osobno usavršavanje. S obzirom na apele domaćih nadbiskupa u prvoj polovici 18. stoljeća zbog opće slabosti i zaostalosti klera, angažman tih istaknutih pojedinaca u obrani primata dubrovačke Crkve ima još veću važnost. Posebnu ulogu pritom su imali školovanje i upotreba odgovarajuće stručne literature. Iako su se u osobitim prilikama (kod rješavanja međunarodnih sporova ili u zadjevicama s uglednim prelatima, kad se dvojilo u odanost domaćih klerika kao državnih teologa) na trošak državnih vlasti konzultirani talijanski pravници,¹⁶ na temelju neposrednog uvida u rad domaćih klerika i pravnika, redom izvršno školovanih i marljivih intelektualaca, moramo reći da na njihove karijere ne pada sjena.

¹⁵ O njihovim karijerama u službi vlasti Republike i njihovim različitim mišljenjima sačuvanima u Državnom arhivu u Dubrovniku iscrpno vidi u: Relja SEFEROVIĆ, »*Dubia et consulta*: mišljenja državnih teologa Dubrovačke Republike u 17. i 18. stoljeću«, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 48, Zagreb – Dubrovnik, 2010., str. 243–300, *passim*.

¹⁶ Tako je napuljski pravnik Gennaro Scalfali 31. ožujka 1739. obrazložio da sukladno zakonima Republike klerici također podliježu posebnom državnom porezu na imovinu u inozemstvu, a njegovi kolege Ottavio Ignazio Vitagliano i Agnello Franchini 12. kolovoza i 15. rujna 1746. pismeno su opravdali intervenciju vlasti Republike u rad ugledne svećeničke bratovštine Stolice sv. Petra. Usp. R. SEFEROVIĆ, »*Dubia et consulta*«, str. 281.

Štoviše, njihova su osobita iskustva obogatila razmjenu znanja sa zapadnoeuropskim stručnjacima.

U pogledu pravne znanosti dosadašnja istraživanja izdvojila su vezu našeg *Collegium Ragusinum* s višim učilištem u Sieni (*Collegium Ptolomeum*, odnosno *Collegio Tolomei*), a zabilježene su i veze s visokim rimskim učilištima (*Collegium Romanum* i *La Sapienza*) kao i s visokim učilištima u Macerati i Bologni.¹⁷ Iako je bilo pokušaja pravničke izobrazbe i u samom Dubrovniku, naglasak u stručnom obučavanju budućih sudaca bio je na svakodnevnoj praksi. Predavanja zainteresiranim mladim slušačima povremeno su održavali državni teolog Lodovico Moreno i nekadašnji studenti talijanskih učitelja koji su se po završetku studija vraćali u Grad, poput Miha Milišića, te pozvani talijanski stručnjaci kao Giuseppe Bargagli (došljak iz Siene, angažiran na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće kao državni pravnik, *leggista della Repubblica*) i Rimljanin Luigi Cosinti, voditelj pravničke škole krajem 18. stoljeća.¹⁸ Dok su ti uspjesi ostvareni ponajprije među svjetovnjacima i oslanjali se samo na pravo, klerici su morali proći poseban put, trnovit zbog oskudnog izbora. Osnove moralne teologije mogle su se u Dubrovniku formalno izučiti u Kolegiju Družbe Isusove, no po dosadašnjim istraživanjima čini se da se predmet počeo u školi predavati razmjerno kasno, tek od 1741., i to zaslugom oca Đura Bašića.¹⁹ Biograf uglednih isusovaca iz Dubrovnika dao je još jedan konkretan doprinos duhovnoj kulturi svoga grada.²⁰ Tradicija je, dakako, imala mnogo dublje korijene, pa je tako zabilježeno da su »u XVI. i XVII. stoljeću isusovci u katedrali držali konferencije iz praktične moralke«. ²¹ Nedostatak nastavnog rada u specifičnim predmetima nadoknađivao se nabavom odgovarajuće literature. Na popisu knjiga proslijeđenom samo po Đurđevićевой želji trgovcu i dubrovačkom diplomatskom predstavniku u Veneciji Trajanu Laliću radi nabave u listopadu 1733. našle su se rasprave »O kraljevskoj moći« Gabriela Perreire, »Sloga kraljevstva i svećenstva« Pietra de Marca, »O nepovredivosti Crkava« Pietra Gambacurte, »O javnom pravu Rimskog Carstva« Daniela Ottona s tumačenjima Johanna Limnea i golema zbirka naslovljena »Sva djela iz rimskog, kanonskog i kaznenog prava« Juana Gutierreza.²²

¹⁷ Dubrovčanin Tomo Bassegli studirao je pravo u Bernu i Göttingenu. O pravnoj kulturi Dubrovčana u promatranom razdoblju s naglaskom na svjetovno pravo osobito vidi u: Nella LONZA, *Pod plaštem pravde. Kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Dubrovnik, 1997., str. 295-315.

¹⁸ Usp. N. LONZA, *Pod plaštem pravde*, str. 299.

¹⁹ Usp. M. VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. II, str. 73-74. Također: Franjo Emanuel HOŠKO i Mijo KORADE, »Školstvo i crkveni redovi«, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. III, *Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)* (uredio Ivan GOLUB), HAZU – Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 190.

²⁰ Iako njegova zbirka životopisa dubrovačkih isusovaca, *Elogia Jesuitarum*, ne sadrži značajne doprinose pitanju moralne teologije, ipak je s tog aspekta značajna za uvid u tipične karijere koje su imali domaći uglednici iz Družbe, jednako u Dubrovniku kao i školjujući se na Apeninskom poluotoku.

²¹ M. VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. II, str. 74.

²² Izvorno: *Gabriel Pereira de manu Regia. Lughduni 1673. Due parti in un Tomo in foglio* (1 svezak), *Petri de Marca Concordia Regni et Sacerdotii in due parti a quattro libri per parte. Coll'aggiunte dissertazioni. Francofurti 1708 in un Tomo in foglio. Pergh.[amenum]* (1 svezak), *Petri Gambacurtae de Immunitate ecclesiarum. Lughduni 1622 in un Tomo in quarto. 1 Pel.* (1 svezak), *Daniel Ottonus de iure publico Imperii Romani. Accesserunt notae Johannis Limnaei Wittebergae 1658. Tomo uno in ottavo. 1 Pergh.[amenum]* (1 svezak) i *D. Ioannis Gutierrez. J.[uris] C.[onsulti] Opera omnia civilia, canonica et criminalia in quindecim partes et decem tomos distributa. Lughduni 1730.* (7 svezaka). O tome vidi u: R. SEFEROVIĆ, »*Dubia et consulta*«, str. 253.

Usporedimo li taj popis s dostupnim nam podatcima o djelima pravne tematike u dubrovačkim knjižnicama, među kojima će se naći bogat izbor knjiga, od izdanja Justinijanovih *Institucija* i *Digesta* iz sredine 16. stoljeća do djela Montesquieua i drugih prosvjetitelja,²³ imat ćemo cjelovitiji uvid u teorijska polazišta domaćih stručnjaka. Ne čudi, stoga, što su izabrana djela teologa i pravnika ostala resiti police knjižnica u vrijeme kad je na drevnu Republiku preostala samo uspomena: i u novim okolnostima bilo je razborito potražiti savjete u starim mudrostima, osobito primjenjivo za lokalna pitanja.

Rjeđe zastupljeni naslovi iz područja moralne teologije otvaraju put do razumijevanja polazišta domaćih stručnjaka kako u praktičnom radu, odgovarajući na redovita pitanja vlasti, tako i u vlastitim teorijskim raspravama, oslanjajući se na običajno pravo uz kanonske odredbe. Upravo nas primjetna sveobuhvatnost u izboru tema i aktualnost te začuđujuće uska povezanost s problemima koji su istodobno zaokupljali domaće mislioce crkvene provenijencije pozivaju da istaknemo moralnu teologiju kao duboki korijen iz kojega je niknulo visoko stablo dubrovačke praktične teološke misli dugog 18. stoljeća, razgranato u svim pravcima ljudske djelatnosti. To najbolje dokazuje usporedba s dvama takvim djelima stranih autora do danas sačuvanima u dubrovačkim knjižnicama, pa im valja pristupiti ponajprije s obzirom na njihovu povezanost s interesima domaćih.

Usporedba s dva strana uzora

Dominikanac Fulgenzio Cuniliati autor je knjige *Universae theologiae moralis accurata complexio instituendis candidatis accomodata*.²⁴ Izdanje kojim raspolažemo tiskano je u Veneciji 1752. Na poleđini primjerka sačuvanog u Dubrovniku ostala je u rukopisu bilješka da se njime koristio dominikanac Vicko Miloš (*Ad usum fr. Vincentii Milos Ordinis Praedicatorum*).²⁵ Član Kongregacije sv. Jacopa Salomonija, Cuniliati je stasao u istom krugu u Mletačkoj Republici u kojem se kao mladi redovnik obrazovao njegov mlađi suvremenik i subrat iz Dubrovnika, veliki crkveni povjesničar Serafin Marija Cerva.²⁶

Kako je navedeno uz naslovnicu, autor je mnogo godina bio redoviti profesor na učilištu Presvetog Rozarija, pa je svoje iskustvo pretočio u taj priručnik, nastao zapravo u formi sveučilišnog udžbenika. Recenzenti knjige, o. Giovanni Battista Maria Contareni i o. Giacomo Ratti, bili su i sami profesori teologije na Kolegiju Presvetog Rozarija u Veneciji. U svojoj recenziji, potpisanoj 9. srpnja 1750. godine, ocijenili su da je autor stupao srednjim putem *inter laxitatem et rigorem* (između opuštenosti i krutosti) »koji

²³ Za vlastelu je bila stvar prestiža nabaviti dragocjene knjige, poput inkunabule *Vocabulum utriusque iuris*, kojom se dičio Đivo Franatica Sorgo. Pregled pravne literature u Dubrovniku 18. stoljeća vidi u: N. LONZA, *Pod plaštem pravde*, str. 302–305. Uz tamo iznesene podatke dodajmo djela danas pohranjena u knjižnici Zavoda za povijesne znanosti HAZU, poput prvog sveska *Commentaria de praesumptionibus, coniecturis, signis et indicis* Giacoma Menochia, tiskanog 1617. u Veneciji, te drugog sveska *Disputationes iuris selectae cum decisionibus super eis prolatis* Girolama Rocche, tiskanog 1647. u Zenevi.

²⁴ Jedan primjerak čuva se danas u knjižnici Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku pod brojem 4505.

²⁵ Po genealoškim istraživanjima Nenada Vekarića, obitelj Miloš potječe iz Zatona kod Dubrovnika, a navedeni vlasnik knjige mogao je biti Vicko Markov Miloš, koji je rođen 25. rujna 1781. u Zatonu.

²⁶ O Cervinu životnom putu i osobito o školovanju u samostanu sv. Dominika u Veneciji potanko vidi u: Stjepan KRASIĆ, »Uvod«, u: Serafin Marija CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, sv. I, str. XII–XXIV.

bliže vodi do skrovite istine i sigurnije do života«. To je razumljivo znamo li da ga je dovršio u odmakloj životnoj dobi diktirajući njegov sadržaj dugi niz godina odanim slušateljima, studentima. Djelo je zamišljeno i nastalo kao sveučilišni udžbenik kandidatima teologije. Odobrili su ga i mletački inkvizitori sa Sveučilišta u Padovi, naglasivši da u njemu nisu primijetili ništa protiv države i ćudoređa. Ista su načela, naravno, bila temeljna i u Dubrovačkoj Republici, a upravo zbog teorijskih pogleda na odnos Crkve prema državi, predmet koji je zaokupljao niz dubrovačkih teologa u promatranom razdoblju poslije velikog potresa, Cuniliatijevo djelo postaje vrlo značajno kao uzor koji su mogli slijediti u vlastitom radu.

To »precizno obuhvaćanje cijele moralne teologije, prilagođeno pristupajućim kandidatima« raspoređuje građu u šesnaest traktata. Uz tri uvodna pitanja (*quaestiones proemiales*) naslovljena: O pravilima ponašanja (*De regulis morum*), O grijesima općenito, O ljudskim postupcima (*De actibus humanis*) te o njihovoj svjesnom i slučajnom poduzimanju (*voluntarietate et involuntarietate*) i o moralnosti općenito, raspravljao je redom o savjesti, srdžbi, zavisti, oholosti, škrtosti, rasipnosti, a zatim o tumačenju zakona. Oslon na zakone čini središnji dio Cuniliatijeve rasprave, precizno regulirajući zapletene odnose u društvu s mnoštvom pojedinosti: o otpadništvu, krivovjerju, zabranjenim knjigama, odnosima s nevjernicima, o ratu, prisezi, ugovorima, međusobnim obvezama između djece i roditelja, o braku, blagdanima, o ubojstvu, pravdi, o otimanju i naknadi, o časti i ugledu, o zajmu i mjenici, o parnicama i sudištima. Iako je ranije obradio pitanja o časoslovima i o crkvenim nadarbinama (*de beneficiis ecclesiasticis*), tek od dvanaestog traktata bavi se užecrkvenim pitanjima, sakramentima, crkvenim zabranama i, u posljednjem šesnaestom traktatu, kleričkim staležom općenito, razmatrajući zavjete i obveze kojih se klerici moraju pridržavati.

Sveobuhvatni, enciklopedijski Cuniliatijev pristup nije bio samo na tragu velikog crkvenog naučitelja sv. Tome Akvinskog, čije misli ovaj autor višekratno ističe kao uzor, nego je bio i tipičan za razmatranja moralne teologije općenito u katoličkoj Europi.²⁷ To, međutim, nije bilo svojstveno dubrovačkim autorima, ponajprije zaokupljenima uskim praktičnim pitanjima. Njihov izbor bio je opravdan ne samo postojanim pritiskom svjetovnih struktura kojemu su podliježali, nego i činjenicom da naprosto nisu mogli čitava desetljeća posvetiti predanom radu koje je takvo razgranato znanje zahtijevalo. Do njega se najlakše dolazilo dugotrajnom karijerom sveučilišnog nastavnika, što je bio uzaludan san za mnoge domaće intelektualce. Više Cuniliatijevih tema našlo je svoje mjesto među interesima dubrovačkih teologa, pa i crkvenih povjesničara, osobito kad se bave problemom uprave nad crkvenim dobrima i problemom zajmova, banaka i lihve, ali i zločinima poput ubojstva, pobune, krađe, kao i pitanjima tipičnim za osobite okolnosti u kojima su živjeli Dubrovčani, poput odnosa i susreta s pripadnicima drugih vjera. Ilustrirajući, pak, probleme odnosa između Crkve i svjetovnih vlasti, valja spomenuti, primjerice, odluku o oporezivanju imovine klerika u inozemstvu,²⁸ niz primjera povrede crkvenog utočišta, posebne rasprave u sluča-

²⁷ Isti je pristup karakterizirao i srodna djela 20. stoljeća. Takvo je, primjerice, napisao: Ferdinand BELAJ, *Katoličko crkveno pravo*, Tisak i naklada knjižare L. Hartmana, Zagreb, ²1901. Njime se ujedno dokazuje da je granica između moralne teologije i crkvenog prava u praktičnoj primjeni bila vrlo uska.

²⁸ Zbog isplate danka Osmanlijama, po odluci Senata još od 17. ožujka 1575., svi su dubrovački podanici morali plaćati 20% poreza na »sve prihode koje imaju od novca i drugih uloga u talijanskim i drugim stranim bankama«. Tom su zakonu podliježali i klerici, što je prilikom spora oko jedne oporuke na zahtjev dubrovačke

jevima trovanja kad su za zločin bili optuženi klerici;²⁹ dok je pitanje novčanog poslovanja toliko privlačilo dubrovačke teologe da su o tome pisali zasebne rasprave.³⁰ Domaći su autori, doduše, tražili uporište u Statutu za neka opća pitanja, poput kažnjavanja najtežih nasilnih zločina, no u osobitim okolnostima kad se narušavao crkveni autoritet (prilikom povrede utočišta, neovisnog sudišta ili zajamčenih materijalnih prava), vrlo je dragocjeno bilo iskustvo ponuđeno u Cuniliatijevoj raspravi.

Na istom tragu bilo je djelo koje je napisao Jacques Besombes,³¹ prepošt otaca Kongregacije kršćanskoga nauka. Godine 1709. tiskano je prvo izdanje knjige u Toulouseu, pod dugačkim naslovom *Moralis Christiana ex Scriptura Sacra, traditione, conciliis, patribus et insignioribus theologis excerpta, in qua positae et statutae principiis generalibus deducuntur consuetudines, quibus casus conscientiae sigillatim explicantur. Auctore R. P. Jacobo Besombes*. U njemu samom već je prikazana jezgra cijelog djela. Započevši s redoslijedom autoriteta koje prati iznoseći postulate moralne teologije (Sveto pismo, kršćanska tradicija, crkveni sabori, oci i značajniji teolozi), upozorava na svoju novu metodologiju rada (»pošto su ustanovljena i iznesena opća načela, iz njih se izvode posljedični slučajevi«), da bi napokon objasnio svrhu poduzetog rada (»ovim se zasebno tumače slučajevi pitanja savjesti«). Tumačeći kako se valja koristiti načelima moralne teologije, autor je istaknuo pet pravila: valja se držati otkrivenja; u nedostatku otkrivenja valja se držati nužnog dokazivanja izvedenog iz otkrivenja; u nedostatku otkrivenja i nužnog dokazivanja valja saslušati crkvene starješine; ako nema njih, valja saslušati one koji su u Crkvi ugledniji po dobi, nauku i pobožnosti; naposljetku, valja razmotriti i ono što nalaže razbor, ali vrlo oprezno.³² Pritom je, dakako, pojasnio da je otkrivenje Božje izvor moralne teologije, a ono samo sadržano je u Svetom pismu, u božanskoj predaji, u ekumenskim ili nacionalnim crkvenim koncilima (koje, pak, prihvaća cijela Crkva) i u jednoglasnom mišljenju svetih otaca.³³

Svoje mjesto u Dubrovniku našlo je četvrto izdanje objavljeno u Mutini 1752. iste godine kad je tiskano i Cuniliatijevo djelo, pa možemo pretpostaviti da su nabavljeni zajedno.

vlade potvrdio napuljski pravnik Gennaro Scalfali krajem ožujka 1739. Usp. R. SEFEROVIĆ, »*Dubia et consulta*«, str. 275.

²⁹ Notoran je bio slučaj svećenika Ivana Bulića, optuženog u jesen 1718. da je zbog obiteljskih razmirica otrovao rođakinju. Čini se da je konačno kažnjen progonstvom, unatoč nezadovoljstvu Svete Stolice zbog odbijanja državnih organa da osumnjičenog prepuste crkvenom sudu (R. SEFEROVIĆ, »*Dubia et consulta*«, str. 284–285).

³⁰ Uz djela sačuvana u knjižnici Male braće, iscrpan rad iza kojega stoji o. Vlaho Morgini iz Dubrovačke kongregacije dominikanskog reda zaslužuje zaseban osvrt, o čemu će biti riječi dalje u tekstu.

³¹ Od ponovljenog izdanja njegove rasprave, tiskanog u dvosveščanom obliku, u Dubrovniku je sačuvan samo drugi svezak, u knjižnici Zavoda za povijesne znanosti HAZU pod brojem 4510. Zato je provedena rekonstrukcija cijelog teksta izvršena preko slobodno dostupnog izdanja na internetu http://books.google.hr/books/download/Moralis_Christiana_ex_Scriptura_Sacra_tr.pdf?id=BwZV0YYOZNQC&hl=hr&capid=AFLRE70x6sgqre8uiVOCU5CfklALDeNcnSeQSnXxTzDJsfY76Um1cdJ7f8sPny9Ga3jZdja2PBQfMtlXja9tkX3Qh8urPHHmrg&continue=http://books.google.hr/books/download/Moralis_Christiana_ex_Scriptura_Sacra_tr.pdf?id=3Fid%3DBwZV0YYOZNQC%26hl%3Dhr%26output%3Dpdf.

³² *Standum est revelationi; defectu revelationis standum est demonstrationi necessariae ex revelatione deducta; defectu revelationis et demonstrationis necessariae audiendi sunt superiores ecclesiastici; horum defectu audiendi sunt ii qui in Ecclesia sunt tum antiquitate, tum doctrina, tum pietate praestantiores; consulenda est etiam ratio, sed cum magna cautione. Tractatus primus, caput secundum.*

³³ *Fons Moralis Christianae est divina revelatio. Divina relatio continetur 1) in Scriptura Sacra, 2) in traditione divina, 3) in conciliis oecumenicis vel particularibus, quae sunt universali Ecclesiae consensu recepta, 4) in unanimi SS. PP. consensu.*

Djelo je za tisak odobrilo nekoliko autoriteta. Prvi među njima bio je Pierre Annat *alias* Petrus Annatus, generalni prepošt otaca Kongregacije kršćanskog nauka (*Congregationis patrum Doctrinae Christianae praepositus generalis*), a za njim D. Malaubert, *doctor Sorbonicus*. U svojem mišljenju, potpisanom u Domu sv. Karla u Parizu, Annat je naglasio da je odobrio djelo nakon što su mu trojica teologa Reda dala pozitivno mišljenje. Malaubert je pak istaknuo da je pisao na nalog državnog kancelara Francuske i pohvalio je nov način izlaganja. Napokon, djelo su 29. srpnja 1774. potvrdila trojica stručnjaka sa Sveučilišta u Padovi: Andrea Querini, Girolamo Grimani i Sebastiano Foscarini. Predstavljani su kao *Riformatori dello studio di Padova*.

Sam autor u svojem predgovoru, na nepune dvije stranice, piše o dvama razlozima zašto se prihvatio posla: zbog brojnih moralnih teologa koji se bave najtežim problemima i zbog želje da pronađe novu metodu kojom će sažeti mnoštvo raznovrsnih moralnih pitanja, da bi se tako njih same lakše razumjelo. Najprije je izdvojio iz moralne teologije sva pitanja koja, po njegovoj ocjeni, koriste samo nadmetanjima (razmiricama), a nisu korisna za čudoređe. Ustvrdio je da se sve teme potom mogu svesti do načela iz kojih se dalje lako izvodi ostalo, pouke u obliku raznih slučajeva. Po njegovu uvjerenju, kad se shvati jedno načelo, lako se razumije i stotinu odgovarajućih zaključaka. Slijedio je tri postavke u svojem radu koje izlaže »dobrohotnom čitatelju«, *lector benevolo*. Prvo, moralna pitanja (*res morales*) na svakom mjestu svodi do određenih načela, usklađenih sa Svetim pismom i tradicijom. Drugo, izostavlja sva pitanja o kojima se vode previše zapletene rasprave. Na tome ne želi gubiti vrijeme, nego se bavi samo onim što smatra neophodnim za razumijevanje načela. Treće, da bi čitateljima što više olakšao napor, dijeli svoj tekst tako da se kasniji traktati nadovezuju na ranije iznesene, pa prethodno izneseni pomažu u razumijevanju potonjih. Naglasio je da je samo djelo, radi što lakšeg razumijevanja i uporabe, podijeljeno u dva sveska, pa je ukratko prikazao što obuhvaća svaki od njih. Naposljedku je ipak zamolio čitatelja da mu ne zamjere što će se katkad udaljiti od započetog rada i prijeći granice određene moralnom teologu, postajući time više propovjednik nego kazuist.³⁴ Opravdanje je tražio u tvrdnji da je to činio zbog marljivosti i da djelo nije namijenio samo ispovjednicima, nego i propovjednicima, pa čak i misionarima.³⁵

U toj posljednjoj rečenici krije se odgovor na pitanje što je konkretno pobudilo interes Dubrovčana za nabavu sličnih rasprava. Na temelju izučavanja njihovih izvornih radova možemo suditi da nema toliko sličnosti s Besombesovim novim metodološkim pristupom starim problemima i golemoj građi, koliko je podudarnosti u izboru tema za razmatranje. Tu, doista, nema nikakve dvojbe da je francuski teolog mogao igrati posve istu ulogu poput svojih dubrovačkih suvremenika kao savjetnika Republike u pitanjima odnosa između Crkve i države, samo da su mu vlasti ukazale takvo povjerenje ili da je rođenjem bio njihov podanik.

³⁴ Tumačeći kazuistiku u najširem smislu kao metodu etičkog razmatranja, u suvremenim pregledima predlaže se njezina trostruka definicija kao »način etičkog zaključivanja usko povezan s tradicijom praktične filozofije pod utjecajem Aristotela i Tome Akvinskog, zatim razmatranje o slučajevima savjesti (*casus conscientiae*) i, napokon, čudoredna raspuštenost (na temelju kritike kazuistike koju je iznio Blaise Pascal)«. O ovome više vidi u: Martin STONE, »Moral theology, casuistry«, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, (ur. Edward CRAIG), elektroničko izdanje, CD-ROM, 1998., version 1.0, str. 1314. Besombesovo gledište o korisnosti tog djela za ispovjednike, propovjednike i misionare sukladno je drugom iznesenom određenju kazuistike.

³⁵ Iz autorova predgovora, str. VI.

Koliko se samo sličnosti uočava već iz površnog pregleda pitanja obrađenih u drugom svesku Besombesova djela. Tu doznajemo što je pisao o blagdanima i odnosu prema poganskim svetkovinama, o obvezi odlaska na misu (pri čemu se posebno spominju župne crkve), o postovima, o izdržavanju klerika i crkvenoj desetini, o crkvenim kaznama i izopćenju, o suspenzijama klerika, kaznama i privremenoj zabrani vršenja službe, o podizanju crkve na jednom mjestu i njezinu prenošenju (*translatio*) na drugo, o crkvenim dobrima (uz pojašnjenje što je potrebno da bi klerik smio steći (uživati) crkveno dobro), o zavjetu siromaštva, o pokornosti klerika biskupima, o laičkim sudovima, o učiteljima (obuhvativši uz to i teme o različitim studijima, teologiji i pravu) i studentima, o *artes liberales* i *artes mechanicae*, zatim o vrstama i podjeli sakramenata, o braku (iscrpno obrađeno, pišući o braku među robovima (slugama), kao i o braku djece koji dogovaraju roditelji), o javnim mimohodima, obredima i sakramentima.

Iako se tim pitanjima bavio i Cuniliati, kod Besombesa ih nalazimo još šire obrađene. Predgovor izdavača spominje više izdanja Besombesova djela u Toulouseu i u Veneciji, tvrdi da se odlikuje nad više drugih *Summa*. Svaki ga teolog može pouzdano slijediti. Ipak, neka ovdje razmotrena pitanja, po izdavačevu mišljenju, ne odnose se na rad moralnih teologa, pa bi se moglo poučavati kršćansku etiku i bez njih. Zato hvali autorov način izlaganja, opća načela i izvedene posljedične slučajeve, *consectaria*, što se granaju poput drveća iz korijenja. Poslije obrazlaganja, izdavač tvrdi da je to plod analitičkog pristupa koji slijede svi autori težeći skladu poput geometrije u matematici kao prirodnoj znanosti.³⁶

Koliko su time olakšavali snalaženje dubrovačkim teolozima i dopunjavali njihovo znanje? Činjenica je da se u svojim radovima nisu pozivali na odgovarajuću literaturu, osim povremeno na papinske poslanice i odluke crkvenih koncila. Zbog potrebne sažete forme tome nije bilo ni mjesta, ukoliko se nije radilo o većim teorijskim raspravama, sastavljenima iz osobnog interesa, a ne na nalog vlasti. Ipak, izravne sličnosti su tu: nadbiskupi Rajmund Gallani i zatim Angelo Franchi na dijecezanskim su koncilima isticali obvezu odlaska na misu (posebno pritom misleći na župne crkve), kojom prilikom su pridržali pravo kažnjavanja neposlušnih; pitanja crkvenih dobara često su razmatrana u dubrovačkoj praksi, a napose su bila naglašena pitanja unutarnjih crkvenih odnosa i stege: tko se smio primiti u crkvene redove, kakvo je bilo propisano odijelo klerika, kolika je bila pokornost klerika biskupima, koja je bila nadležnost svjetovnih sudova, što se tražilo od klerika u državnoj službi poput notara. Franchi je tada osobno primorao kler da svake godine polaže ispite iz moralne teologije, tražeći od njih u propisanim vremenskim razmacima pismene odgovore na pitanja koja je sam postavljao.³⁷

Osim toga, niz ovih tema našao je dostojno mjesto i u klasičnoj dubrovačkoj historiografiji 18. stoljeća. Planirajući cjelovitu povijest dubrovačke nadbiskupije, u uvodnom djelu *Prolegomena* dominikanac Serafin Marija Cerva istražio je, primjerice, probleme obitelj-

³⁶ Iz predgovora u Besombesovo djelo. To je važna paralela zbog poznate misli da je »Descartesova filozofija obilježila cijelo 17. stoljeće; primjenjuje se geometrijska metoda i u rješavanju moralno-filozofijskih pitanja«. Tako ističu: Erna BANIĆ-PAJUNIĆ – Mihaela GIRARDI-KARŠULIN, »Filozofija u XVII. stoljeću«, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. III, *Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)* (uredio Ivan GOLUB), HAZU – Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 315.

³⁷ Sve sukladno zaključcima dijecezanskog koncila, kojim je 1729. u dubrovačkoj katedrali predsjedavao nadbiskup Angelo Franchi. O tim odlukama vidi u: R. SEFEROVIĆ, »Crkva iza Dvora«, str. 53-54.

skih odnosa, niz pitanja reguliranih državnim zakonima Republike (pozivajući se često na dubrovački Statut kao vrelo), običaje dubrovačkog klera i pravila koja su regulirala njegov položaj unutar Republike, navade koje su obilježavale višestoljetnu praksu u odnosima između Crkve i države, od pučke pobožnosti do sjajnih obreda, blagdane, svetkovine, procesije i odnos prema prijestupnicima.³⁸ Sva su ta pitanja zastupljena i u predstavljanim djelima navedenih stranih autoriteta. Iako se formalno nisu našla u iscrpnom popisu Cervine literature, ipak ne možemo dvojiti u njihovu bliskost i čvrstu povezanost. Nije to samo dokaz pripadnosti istoj kulturi i duhovnim vrijednostima, nego i svijesti o istim problemima s kojima su se borila geografski, pa i gospodarski i politički udaljena, ali po etičkim vrijednostima tako bliska društva. Pritom se, dakako, Cerva nije neposredno bavio moralnom teologijom, nego se predstavljao kao istraživač prošlosti dubrovačke Crkve. Ukoliko je njegov rad odisao takvim skladom s izabranim temama iz moralne teologije, još je opravdanije istražiti stvaralaštvo domaćih teologa izravno zaokupljenih tom problematikom.

Priprema i rad domaćih stručnjaka: strani nastavni utjecaji i samostalan rad

Poznato je da je među disciplinama na visokim teološkim učilištima 18. stoljeća moralna teologija imala svoje mjesto uz dogmatiku i kontroverzistiku, kanonsko pravo, egzegezu, patrologiju, povijest, liturgiku i asketsko-mističku teologiju.³⁹ Njezina životnost kao discipline izvirala je iz zajedništva običaja svih katoličkih zajednica u sredozemnom krugu, okrenutih istim načinima stjecanja i rada, s naglaskom na trgovini i razmjeni dobara, a manje na poljoprivredi. Zato je primjena takvih priručnika ne samo bila vrlo značajna u svakoj pripadajućoj zajednici, nego je i domaćim znalcima davala koristan poticaj da se prihvate teorijskog rada. U svjetlu tradicije koju je tako dobro zastupao još o. Klement Ranjina ne gledamo samo na praktične napore državnih teologa nego i na iscrpne spise u obliku skolastičkih traktata kojima su nas darivali domaći autori.

Rukopisi raznih formata napisani na latinskom i talijanskom jeziku ostali su do danas sačuvani većinom u knjižnici samostana Male braće, tradicionalno bogatoj riznici tolikih pisanih spomenika dubrovačke duhovne kulture.⁴⁰ Iako većina rukopisa potječe iz razdoblja poslije velikog potresa 1667. godine, sačuvano je ipak i ranije nastalih djela, pošteđenih od požara i razaranja u kojem je franjevački samostan pretrpio golemu štetu. Sačuvano blago možemo svrstati u dvije skupine, ovisno o tome jesu li djela posvećena konkretnim pitanjima novčanog poslovanja (pobliže rečeno, raznih ugovornih odnosa, zajmova i li-hve, kao česte posljedice) ili pak općenitim razmatranjima o krepостima.

Tipičan primjer za prvu skupinu predstavljaju *Quaestiones Theologicae Morales*, gotovo tisuću stranica duga knjiga za koju se vjeruje da je jednostavno čine »bilješke jednog

³⁸ Usp. S. M. CERVA, *Prolegomena*, str. 459-471, 527-559.

³⁹ Usp. Ivan FUČEK, »Teologija u XVIII. stoljeću«, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. III, *Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)* (uredio Ivan GOLUB), HAZU – Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 365.

⁴⁰ Zahvaljujem fra Stipi Nosiću iz samostana Male braće u Dubrovniku na pomoći u radu s rukopisima i knji-gama iz samostanske knjižnice.

našeg studenta u ilirskom kolegiju u Loretu s predavanja iz moralne teologije.⁴¹ Na početku knjige tiskani su predgovor i pjesma, koje potpisuje Giovanni Francesco Guerrini, datirani 19. rujna 1649., što ne može poslužiti kao čvrsto uporište pri datiranju samog spisa. Posveta je presvijetlom gradu Fermu, uoči odlaska na hodočašće Djevici u Loreto. Kratki zaziv Djevici iz Loreta zabilježen je zatim i unutar samog djela na 385. listu.

Rukopis koji slijedi krupan je i ne baš čitak, na latinskom jeziku, uz naknadno unesenu numeraciju listova. Nepoznati autor izabrao je tradicionalnu skolastičku metodu pri obradi goleme građe, u obliku pitanja i odgovora. Veće su cjeline naslovljene *Quaestio*, pa *dubitatio* i *tractatus*. Nameće se izdvajanje pitanja vezanih uz gospodarstvo i društvene odnose kao dominantnih u cijeloj raspravi. Prva cjelina naslovljena je »O nepravdi i vraćanju«, *De iniuria et restitutione*, a otvara je *Dubitatio prima. Quid sit iniustitia et ex quibus capitibus nascatur obligatio restitutionis* (»Što je nepravda i iz čega nastaje obveza vraćanja«). Riječ je o temama koje se mogu pronaći i u kasnijem Besombesovu djelu, budući da je u pretposljednem, sedamnaestom traktatu govorio o vraćanju dobra (*De restitutione*), odnosno o davanju naknade, upozorivši prethodno na nepravilnost zadržavanja tuđeg dobra i razbojničko otimanje kao smrtni grijeh, mnogo teži od obične krađe (*peccant mortaliter qui per rapinam auferunt bonum alienum, et longe gravius quam per furtum*).⁴² Dubrovački je autor pritom uspostavio prirodnu vezu s pitanjima časti i ugleda,⁴³ jednako kao što se istim putem kasnije zaputio Besombes, razmatrajući u posljednjem, osamnaestom traktatu odnose između istine i laži, slave i časti, kao i klevete (*De diffamatione per calumniam et detractone*).

Takva su razmišljanja navela dubrovačkog autora da s pojedinačnih pitanja prijeđe na opća, na državne odnose. Pitajući se obvezuje li prisega položena protiv svjetovnog zakona i treba li se nje uvijek pridržavati (*Utrum iuramentum factum contra legem civilem obliget et utrum servandum sit?*),⁴⁴ dodirnuo je temu koja je imala posebnu težinu u Dubrovačkoj Republici, izazivajući nemale prijeopore s crkvenim vlastima. O tome govore i mišljenja državnih teologa, osobito vezana uz samostalnost crkvenog sudišta i povredu crkvenog imuniteta. Bogata dubrovačka tradicija dopunjena je iskustvima s druge obale Jadrana, sučeći po usporedbi s kasnije nastalim djelom francuskog teologa Jacquesa Besombesa, čije je talijansko izdanje našlo svoj put do našeg grada.

Besombes je također bio zaokupljen tim temama, posvetivši im četvrti traktat svog djela naslovljen *De lege*. Zagovarao je crkvenu slobodu tvrdeći da »svjetovni vladari nemaju nikakvo pravo donošenja zakona o duhovnim pitanjima vezanima uz vjeru« i da »svjetovni vladari mogu i moraju donositi zakone o duhovnim dobrima i osobama kao brani-

⁴¹ Rukopis je u objavljenom katalogu opisao fra Mijo BRLEK, *Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku*, JAZU, Zagreb, 1952., str. 86–87. Raniji je opis dao fra Inocent Čulić u svojem katalogu, br. 336, gdje navodi: *All'illustrissima città di Fermo nell'andar per pubblico voto a visitar la SS. Casa di Loreto. Canzone di Giov. Francesco Guerrini stampata in Fermo per Andrea de Monti 1649. A questa canzone in stampa succede nel medesimo formato (ottavo) un voluminosissimo trattato in latino Quaestiones theologiae morales d'autore a me ignoto* (objavljeno u *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' RR. PP. Francescani di Ragusa*. Catalogo redatto da Gio. Augusto dr. CASNACICH, Zara, dalla tipografia Governiale, 1860., str. 129).

⁴² *Moralis Christiana ex Scriptura Sacra*, str. 378.

⁴³ *Dubitatio quid sit fama, honor et detractio et quomodo detrahendo peccatur* (*Quaestiones Theologiae Morales*, 18v).

⁴⁴ *Quaestiones Theologiae Morales*, 184v.

telji vjere, a ne kao učitelji; kao zaštitnici crkvenih zakona, a ne kao njihovi donosioci«. Ocijenio je da »Crkva po Božjem pravu ima duhovnu moć da vjernicima nalaže sve što može dovesti do njihova spasenja«. Istina je da je Besombes stvarao u posebnim okolnostima, noseći se s izazovom galikanizma, što je naglasio zaključkom da se »crkvena moć u Galikanskoj crkvi mora vršiti sukladno propisima otaca i drevnim kanonima. Crkveni autoritet ni izravno ni neizravno po božanskom pravu ne zadire u svjetovnu domenu vladara ili podanika bez njihova pristanka. Klerici smiju po svjetovnom pravu stjecati vlast i položaje. U skladu sa sadašnjom praksom Galikanske crkve u parnicama koje nisu posve duhovnoga sadržaja crkvena se nadležnost ograničava u određenim granicama.«⁴⁵ Time se zapravo založio za ujednačen pristup: kao što država ne smije zadirati u duhovni prostor (osim u strogo propisanim uvjetima) tako ni Crkva ne treba ulaziti u svjetovnu domenu zakonodavstva.

Tumačeći kako se valja pridržavati zakona, Besombes uvijek ističe zakonodavca kao prvu vrijednost: »Zakon valja izvršavati sukladno razumnom tumačenju zakonodavca«, a »[dodatnim] tumačenjem se valja poslužiti samo u slučaju kad je nakana zakonodavca skrovljena, nikad pak ukoliko je jasno izražena. Nije dopušteno tumačiti po osobnim sklonostima, nego samo po približnoj nakani zakonodavca.«⁴⁶ U posebne okolnosti koje iznimno oslobađaju od obveze poštivanja zakona Besombes je ubrojio neznanje, strasti, strah, povlastice.⁴⁷ Koliko su osobite političke okolnosti u Dubrovniku utjecale na pojavu takvih iznimaka, jasno je iz dosad navedenih primjera.

Podudarnost s pitanjima koja je kasnije obrađivao Besombes vidi se i u sljedećim obrađenim većim temama: »O zavjetu« (*De voto*) i »O vjeri« (*De fide*), razmotrivši pritom i vanjsko iskazivanje vjere, bogoslužje i ulogu ikona. Razmotreni su posebni problemi kod davanja zavjeta, primjerice je li on neobvezujući ukoliko je njegovo izvršenje nemoguće, zatim što je to sloboda od crkvene obveze (*dispensatio*), pri čemu se zatim prešlo na raspravu o praznovjerju i ispitivanje jesu li idolopoklonstvo i čaranje smrtni grijesi. Za prirodu poslovnih odnosa koji su dominantno vladali u Dubrovniku, trgovinu, osobito je značajan drugi dio rukopisa, posvećen pitanjima o sklapanju ugovora: *Quaestiones de contractibus. Quaestio prima. De contractibus in genere. Dubitatio prima. Pactum et contractus quid sint*.⁴⁸ Ovdje se ulazi u područje rimskog prava. Naglasivši pojmovnu razliku između *contractus* i *pactus*, upozorio je na formalne nijanse u značenju: razdvojio je *contractus nominatus* (koji ima svoje posebno ime po čemu se razlikuje od drugih sporazuma; u tu grupu spadaju prodaja, najam, zajam) i *innominatus* (virtualan sporazum uz samo načelno dogovorene odnose među stranama). Kao nevaljan odbija se ugovor (*contractus*) u kojem je lukavstvom ili varkom dodana prikrivena odredba na štetu jedne strane.⁴⁹ Ta se rasprava dalje prirodno razvila u razmatranje problema zajma i lihve, *Quaestio de mutuo et usura*.⁵⁰

⁴⁵ *Moralis Christiana ex Scriptura Sacra*, traktat *De lege*, str. 35 i dalje.

⁴⁶ *Moralis Christiana ex Scriptura Sacra*, peto i šesto poglavlje, str. 68-74.

⁴⁷ Usp. Sedmo poglavlje, pod naslovom *De his quae excusant ab observantia legis* (*Moralis Christiana ex Scriptura Sacra*, str. 75-76).

⁴⁸ *Quaestiones Theologicae Morales*, str. 561.

⁴⁹ *Isto*, str. 577.

⁵⁰ *Quaestiones Theologicae Morales*, str. 693.

Krenuvši opet od samih pojmova *mutuum* i *usura*, postavilo se pitanje koje pravo zabranjuje lihvu (*Quo iure sit prohibita usura*), i s tim u vezi, »je li dopušteno nadati se dobitku od zajma« (*Utrum licitum sit sperare lucrum ex mutuo*).⁵¹ Budući da je zaključeno da je lihva ubiranje većih plodova od predmeta zalogu nego što je to pravedno (*Dubitatio: Usura ne sit accipere fructus pignoris ultra sortem*), djelo je dovršeno velikom cjelinom o kupovini i prodaji (*Quaestio de emptione et venditione*). Problem lihve privlačio je druge autoritete čija su djela bila dostupna u Dubrovniku, poput dominikanca Cuniliatija, koji je u svoju raspravu uvrstio desetak stranica napisa o lihvi.⁵² Iako se može osporiti originalnost naporu anonimnoga dubrovačkog teologa, osobito usvojimo li mišljenje o njegovu djelu kao sažetku predavanja iz moralne teologije odslušanih na nekom od talijanskih visokih učilišta, njegov rad ostaje jasnim pokazateljem međunarodnih utjecaja koji su djelovali na dubrovačku sredinu, kao i dokaz kontinuiteta u razvitku moralnoteološke misli i metodologije njezine primjene u praksi.

Dok su razmotrene *Quaestiones Theologicae Morales* ostale još uvijek s nepoznatim autorom, više se zna o podrijetlu srodnih tekstova. Tako je zaslugom isusovca Ivana Luke Zuzzerija⁵³ prepisan *Tractatus ad Theologiam Mysticam, Scripturalem, Polemicam et Moralem pertinentes*, zbirka rasprava koja je 1755. bila u knjižnici Kolegija Družbe Isusove, a danas se čuva u knjižnici samostana Male braće.⁵⁴ Poveznica s prethodno razmotrenim djelom vidi se ne samo po srodnosti obrađene teme nego i po činjenici da je također nastalo kao studijski rad u inozemstvu, i to na Rimskom kolegiju Družbe Isusove. To zaključujemo po opasci navedenoj na početku: »Izabrana pitanja iz mističke teologije, koja je radi postizanja prave svetosti prilagodio, uredio i za svoje slušače izabrao isusovac Antonio Casini, profesor egzegetske teologije na Rimskom kolegiju Družbe Isusove.«⁵⁵ Dataciju olakšava na istom mjestu zabilježen podatak da je o. Casini preminuo u Rimu 4. siječnja 1755. U radu na djelu ogledali su se i drugi autori, pa se tako tu našla i rasprava o Svetom pismu koju je potpisao dubrovački franjevac Sebastijan Slade Dolci, a spomenuti su i Đuro Mattei/Matijašević i isusovac Peter Wautijer iz Louvaina, 1741. Pod naslovom *Regulae exegeticae ad Sacram scripturam pertinentes* našao se rad dubrovačkog svećenika Đura Matijaševića, kanonika u crkvi sv. Jeronima u Rimu, gdje je i preminuo 14. prosinca 1728.⁵⁶ Matijašević, uglednik koji je odgojio naraštaje klerika i istaknuo se uz to i borbom za očuvanje domaćega govora potičući izradu odgovarajućeg rječnika, dobio je biografije u zbirkama koje su priredili Serafin Marija Cerva i franjevac Sebastijan Slade

⁵¹ Isto, str. 693, 704 verso.

⁵² *Universae theologiae moralis accurata complexio*, str. 481–491, pri čemu je na str. 487 zasebno malo poglavlje o bankama i štednji, *De montibus pietatis*.

⁵³ Biografija Ivana Luke Zuzzerija, preminulog 1746., nalazi se u zbirci biografija dubrovačkih isusovaca koju je sastavio Đuro BAŠIĆ, *Elogia Iesuitarum Ragusinorum* (izdao Dragoljub PAVLOVIĆ), *Croatia Sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*, br. 3, tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1933., str. 191–192.

⁵⁴ Katalogizirano kao rukopis br. 299.

⁵⁵ Odnosno: *Quaestiones selectae de mystica theologia accomodatae ad veram sanctitatem acquirendam et judicandam ab Antonio Casinio e S. I. in Collegio Romano exegeticae theologiae professore suis auditoribus praelectae. Obiit Romae in Coll. Rom. S. I. pridie Non. Ianuarias 1755.*

⁵⁶ Kako je pojašnjeno uz sam naslov, *Regulae exegeticae... quas in Romano Societatis Jesu Collegio excepit calamo Georgius Matthaei sacerdos Ragusinus et in collegiata ecclesia Sancti Hieronymi Illyrici canonicus. Obiit Romae 14 Decembris 1728.*

Dolci.⁵⁷ Wautijer je ostavio pak uvodna predavanja u Sveto pismo, koja je držao studentima (*Prolegomena in Sacram scripturam quae suis auditoribus reverendus pater Petrus Wautijer dictabat anno MDCCXXXI Lovanii*).⁵⁸

Djelo karakterizira tematska raznovrsnost, jednako kao što je i više autora. Zapravo je riječ o kompilaciji različitih tekstova, o kasnije nastalom prijepisu u kojem su zasebne cjeline jasno istaknute. Među njima izdvajaju se dalje izabrana pitanja o Svetom pismu koja obrađuje o. Antonio Casini, pišući ujedno obranu svetih spisa protiv njihovih napadača (*Antonii Casinii in Collegio Romano S. I. Sacrarum litterarum professoris quaestiones selectae in Sacram scripturam et defensio sacrorum librorum adversus eorum impugnatores*), zatim pet rasprava isusovca Filippa Fabeija protiv jansenista (*Controversiae in jansenianos*), koje je na njegovim predavanjima u Rimskom kolegiju zabilježio Ivan Luka Zuzzeri, pa više rasprava isusovca Gabrielea Comollija u Rimskom kolegiju koje je također zabilježio Zuzzeri: o Djevici, održane 1743. godine, o Kristu i o vanjskom pravilu vjere iz 1746. (uz ovu je raspravu navedeno da je autor rođen 24. listopada 1703., a preminuo u Castel Sant'Angelo u Rimu 1773.). Slijedi rad isusovca Giovannija Paola Bertoluccija *De erroribus Divinitati et Trinitati contrariis*, koji je tumačio studentima u Rimskom kolegiju 1747. On je preminuo 1764. godine. Potom je naveden rad posvećen grijesima krivovjeraca novijega vremena (*De erroribus recentium haereticorum controversiae*), a napisao ga je isusovac Giovanni Battista Faureo, profesor kontroverzističke teologije iz Viterba, koji je preminuo 1779. Posljednji tekst kojim završava ta zbirka prijepisa djelo je isusovca Giovannija Battiste Nomisa, rasprava o dopuštenoj uporabi vjerojatnih mišljenja (*De usu licito probabilium opinionum dissertatio*), koju je zapisao Francesco Asquasciati, njegov učenik u Rimskom kolegiju.

Većina djela iz tog razdoblja nastala je, dakle, kao priručno pomagalo u nastavi. Među njih u knjižnici Male braće možemo uvrstiti i tekst pod naslovom *Trattati morali* iz 1696.⁵⁹ Osobito se bavi problemom milodara, uz početnu opasku anonimnog autora: »Morao sam mnogo razmišljati birajući građu za ovu našu isposničku, a može se reći i školsku službu, budući da se tijekom tri godine po pravilima naziva škola...«⁶⁰ Na talijanskom jeziku ostala je nedatirana također anonimna rasprava pod jednostavnim naslovom *La morale*, obuhvativši 321 list malog formata, ispisana vrlo sitnim rukopisom.⁶¹ Upotpunjena stvarnim kazalom složenim abecednim redom na kraju rukopisa, započinje uvodnim naslovom *Mondo lagrimevole*, a slijedi ponajprije praktičnu nakanu, navodeći niz primjera iz srednjovjekovlja, osobito iz života vladara. Među autorima na koje se poziva su i poganski klasici Seneka, Ezop i Homer, a među temama izdvajaju se razmišljanja o odgoju djece,

⁵⁷ Seraphinus Maria CERVA, *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, sv. II/III (priredio Stjepan KRASIĆ), JAZU Zagreb, 1977., str. 112-113; odnosno: Sebastijan SLADE, *Fasti litterario-Ragusini. Dubrovačka književna kronika* (priredio i preveo Pavao KNEZović), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 109.

⁵⁸ Ovaj autor uvršten je i u *Synopsis historiae Societatis Jesu: pro nostris tantum*, tiskan u Regensburgu 1914. Njegovo je ime među isusovcima Flandrijsko-belgijske provincije. Usp. http://archive.org/stream/synopsis-historia00wern/synopsis-historia00wern_djvu.txt (5. studenog 2012.).

⁵⁹ Knjižnica Male braće, rukopis br. 376

⁶⁰ *Ne ho dovuto deliberar molto intorno all'eleggere la materia di queste nostre funzioni ascetiche e possiamo dire anche scolastiche, giacché il 3 anno nelle costituzioni si chiama scuola...*

⁶¹ Knjižnica Male braće, rukopis br. 454.

o ispraznosti žena, o ženama i Crkvi, o ljubavi, o braku, o svecima, o ispraznosti općenito (*vanità*), o spasu od neprijatelja (*salute dagli nemici*). Misao o praktičnoj poduci obuhvaća, dakako, i razlikovanje dobra od zla, pa se stoga u kazalu našao poseban pojam *scrittori inutili*. Nažalost, tekst je dijelom oštećen⁶² i zato možemo samo pretpostaviti da kao »beskorisni pisci« nisu obuhvaćeni i navedeni klasici grčke i rimske starine.

Od navedenoga mnogo ambicioznije sastavljen je spis pod naslovom *Theologia moralis, ad usum prophesoris patris Paulini a Ragusio*.⁶³ Iako nije datiran, iz naslova doznajemo kome je bio namijenjen, ocu Paulinu iz Dubrovnika, teologu i predavaču na učilištu Male braće, izuzetnom propovjedniku i nositelju mnogih časti i odgovornih položaja u dubrovačkom samostanu i cijeloj provinciji, odlikovanom tradicionalnim naslovom *lector jubilatus*.⁶⁴ Prirodno se nastavlja na zbirku metafizičkih zapisa,⁶⁵ uz čije je kazalo naveden datum 6. travnja 1692. Na približno četrsto stranica prve knjige razmatraju se dva pitanja, »O pokajanju« i »O manama i grijesima«.⁶⁶ Iscrpna građa podijeljena je opet po skolastičkom obrascu na traktate, rasprave, sumnje, pitanja i članke kao najmanje cjeline (redom *tractatus, disputationes, dubia, quaestiones, articuli*). Na rubovima pojedinih stranica rukopisa unesene su kratke bilješke, kao podnaslovi. Dok je prva rasprava započela domišljatim i ne osobito preciznim etimološkim određenjem pojma *poenitentia*, povezujući pokajanje i prihvatanje kazne (*Poenitentia de qua acturi sumus idem est haec nominis etymologia ac paene tenentia, quam quid derivat a poenitere, quod est e poena tenere*), na početku druge rasprave, posvećene problemu mana i grijeha, može se doznati više potankosti o samom djelu. Na njemu također stoji i posveta napisana u čast »najistančanijeg uma među učiteljima i, lako vjerojatno, prvaka među teolozima, Ivana Duns Scotu« (*In Dei Nomine Amen. Incipit tractatus de vitiis et peccatis. Ad mentem subtilissimi doctorum Ioannis Duns Scoti, theologorum omnium facile principis*). Osim blaženog Duns Scotu kao uzora koji je prirodno nadahnuo franjeva kao pisca te rasprave, na istom mjestu nalazi se dragocjen detalj o porijeklu djela: *Traditus a reverendo patre fratre Bonaventura a Neapoli in hoc ipso regio conventatu lectore generali*, po čemu se nameće misao da je djelo dospjelo u Dubrovnik iz Napulja, kamo su naši mladi redovnici nerijetko odlazili na dodatnu izobrazbu.

Uvodna misao na početku predgovora o prvotnom grijehu koji je unesrećio ljudsku prirodu (*Felix olim natura hominum ita a primaevo delicto misere est infelicitata, ut adhuc nova et in materno utero recens senescat ad virtutem et quantumvis senex et effaeta, vivere rescat ad vitium*) otvara put sljedećem rukopisu, sadržeći metafizičke rasprave, koji s tim tvori prirodnu cjelinu. U zbirci tekstova, podijeljenih tradicionalno na *tractatus* i *quaestiones*, nalaze se brojne rasprave koje čine sastavni dio korpusa fundamentalne teologije: o nužnosti milosti, o otajstvu Presvetog Trojstva, o predodređenju. Među autoritetima na

⁶² U kazalu nedostaju listovi s pojmovima od M do R.

⁶³ Knjižnica Male braće, rukopis br. 481.

⁶⁴ Preminuo je 1753. navršivši osamdeset godina, kako navodi Benvenutus RODE, *Necrologium fratrum Minorum de Observantia Provinciae S. Francisci Ragusii*, Ad Claras Aquas (Quaracchi), ex typographia Collegii S. Bonaventurae, 1914., str. 75.

⁶⁵ Knjižnica Male braće, rukopis br. 482.

⁶⁶ Prva rasprava, *De poenitentia*, ima 212 numeriranih stranica, a druga rasprava, *De vitiis et peccatis*, približno 160, od čega su numerirane samo prve 143. Dakle, svaki je traktat zasebno numeriran, a brojeve stranica ispisala je ista ruka kao i sam rukopis.

koje se poziva svoje mjesto pored Skota dobio je isusovac Francisco Suarez, ali i jedan klasik iz islamskog svijeta, Avicena. Nažalost, čini se da dio rukopisa nedostaje, jer je prije završnog kazala (*Index disputationum, quaestionum et capitulorum quae sunt in hoc libello*) ostala nedovršena sedma rasprava pod naslovom »Je li predodređenje sigurno i nepogrešivo« (*Quaestio septima. Utrum praedestinatio sit certa et infallibilis*). Na rubu stranica zapisano je više datiranih bilježaka s početka 17. stoljeća u kojima se poziva na franjevece talijanskoga podrijetla (Bitontino), očito predavače, što dodatno rasvjetljava podrijetlo samoga djela.

Veliki broj razmotrenih spisa iz moralne teologije bio je načelno predviđen kao priručnik u nastavnom radu. Zato među njih valja ubrojiti i jedan tipični školski rad sa samog kraja 18. stoljeća, datiran 1793., koji potpisuje fra Mihovil Nižić. Pod dijelom oštećenim naslovom *Moralis-pastoralis... anno 1793* nižu se pitanja i odgovori, izneseni na ukupno sedamdeset i pet stranica rukopisa.⁶⁷ Za autora je navedeno da je rodom iz Vrgorca, a da je tekst napisao u Imoti. Ograničio se na pitanja o sakramentima poput krštenja. Pitanja nisu zasebno numerirana, kao ni listovi, već se međusobno dijele po naslovima pojedinih cjelina. Svaka kreće od određenja, definicije. Tako je odgovarajući na pitanje koliko značenja ima sakrament (*Quot significat sacramentum?*) istaknuo tri: muku Gospodinovu, milost Božju i slavu nebesku (*Tria, nempe passionem Domini, secundo gratiam Dei, tertio gloriam celestem*). Besombes je ranije u svojem djelu definirao značenje pojma sakramenta kao znaka posvećujuće milosti (*Sacramentum est signum gratiae sanctificantis*).⁶⁸ Time se taj pokušaj primjereno uklopio u postojeći obrazac rasprava o moralnoj teologiji, nadahnut vanjskim utjecajima. Međutim, one više dolaze do izražaja u posve samostalnim radovima dubrovačkih teologa, jasno odvojenima od ranijih primjera nastalih većinom iz studentskih bilježaka s predavanja.

Rad fra Vitala Andrijaševića

Ukoliko su dosad razmotrene rasprave zapravo djela u čiju se izvornost može sumnjati i za koje je vjerojatnije da su nastala kao plod studentskih dana dubrovačkih redovnika provedenih na Apeninskom poluotoku pa su se njima kasnije koristili u vlastitom nastavničkom radu na samostanskom učilištu, još vredniji postaju samostalni, posve izvorni radovi. Poneki njihov trag može se pronaći i usputno zabilježen, kao što je *Appendix de Purgatorio*, doslovce »Dodatak o čistilištu« na kraju ranije razmotrenog dokumenta s papinskim odlukama o smanjenju broja misa u dubrovačkoj dijecezi, uz općenito reguliranje odnosa u dijecezi što su odredili nadbiskupi. Očito zbog nekih nejasnoća među klericima, naposljetku je uvršten i tekst sljedećeg sadržaja: »Pod nazivom čistilišta katolici podrazumijevaju mjesto gdje borave duše pravednika dok posve ne zadovolje božansku pravdu ili kroz neku vremensku kaznu koju moraju odslužiti pošto im je krivnja oprostena, ili za neke lakše i manje grijehe, koji im nisu oprošteni za života.«⁶⁹ Problemom čistilišta približno

⁶⁷ Knjižnica samostana Male braće, rukopis br. 849.

⁶⁸ *Moralis Christiana ex Scriptura Sacra*, str. 348.

⁶⁹ *Purgatorii nomine intelligitur a catholicis locus in quo justorum animae detinentur donec justitiae divinae plene satisfecerint vel pro aliqua poena temporalis quae ipsis post condonatum culpam solvenda superest, vel pro levioribus ac venialibus quibusdam noxis, illis dum viverent, non remissis.*

u isto vrijeme u drugoj polovici 18. stoljeća bavio se i franjevac Sebastijan Slade Dolci, tvrdeći u jednom mišljenju koje je potpisao kao državni teolog da »ni među katolicima još nije prihvaćena dogma o čistilištu, odnosno o njegovu mjestu«. ⁷⁰

Ne plijeneći toliko pozornost javnosti poput djela mlađeg subrata iz tadašnje Dubrovačke provincije sv. Franje, po poznavanju moralne teologije izdvaja se »Duhovni perivoj«, *Viridarium* iz pera fra Vitala Andrijaševića (1616. – 1688.), očevica čija je tužaljka zbog propasti samostanske knjižnice u bijesu požara poslije velikog potresa 1667. već postala poslovična. ⁷¹ Andrijaševićev spis *Viridarium* zbirka je moralnih rasprava u rukopisu uvezanom u oblik knjige, koji ima 188 stranica. Poslije kratke i skromne posvete Djevici (»Ovaj ti perivojčić, neokaljana Djevice, posvećuje i daruje te tvojoj zaštiti podliježe nedostojni sluga, fra Vital Andrijašević iz Dubrovnika, najmanji u Redu male braće opservanata sv. Franje«, odnosno *Viridariolum hoc tibi immaculata Virgo commendat et donat tuoque patrocinio submittit indignus famulus frater Vitalis Andriasi de Ragusio Ordinis Minorum de Observantia Sancti Francisci minimus*), slijedi precizno napisano predmetno kazalo, *Index materiarum*. ⁷² Ocjienjeno je da rad ne zaostaje za velikim dostignućima 18. stoljeća.

Dok su naslovi cjelina na latinskom, sam je tekst napisan na talijanskom i dijeli se na dvadesetak poglavlja. Poznat kao korizmeni propovjednik ⁷³ fra Vital Andrijašević više-struko je isprepleo nit žive riječi s općenitim moralnim poukama, dopunivši kazivanje mnogim anegdotama i povijesnim slikama. Njegove izabrane teme nerijetko zahvaćaju u uže teološko područje (»O Kristovim ranama«, »Moć i krepost riječi Božje«, »Jedino u Bogu čvrsta je nada«, »Kristova muka nama je spasenje«, »Kristov križ«). Međutim, težio je također savjetima općenite naravi, upućenima pojedincu ili cijeloj zajednici. To se jasno razabire iz cjelina naslovljenih: »Oholost«, »Milosrđe«, »Taština«, »Dokolica, veliki grijeh«, »Zavist, najgori jal«, »Škrtost«, »Koliko postoji kušnja«, »Koliko je važna sloga«, »Odgov djece«. Vještina kojom je pristupio suzbijanju opačine zamijećene u društvu oko sebe, obilježenoj navikom stjecanja po svaku cijenu, vidi se baš kroz raspravu o škrtosti, *Avaritia*. Ovo društveno zlo nemalo je usporavalo obnovu Dubrovnika poslije velikog potresa, pa je fra Vital zato bio posebno osjetljiv, osobno svjedočeći teškom stradanju i sporom podizanju matičnog samostana Male braće. U tim je okolnostima prirodno što je u škrtosti vidio sam korijen grijeha, napuštanje Crkve. Ustvrdivši tako da su škrtac i idolopoklonik isto, uporište za svoju misao potražio je u Evanđelju po Mateju (»sv. Matej pripovijeda da je Juda, spoznavši svoj grijeh, otišao iz hrama bacivši srebrnjake«), ⁷⁴ ali i u riznici djela poganskih autora, izdvojivši jedno od Senekinih pisama Luciliju: »Siromaštvo oskudijeva u mnogo čemu, a škrtost u svemu. Zato škrtac nije dobar ni prema kome, a najgori je prema sebi samom. Toliko mu, naime nedostaje ono što ima, kao i ono što nema.« ⁷⁵

⁷⁰ ... le ragioni del nostro Purgatorio, dogma neppur fra cattolici per anco deciso alquanto al luogo (R. SEFEROVIĆ, »Dubia et consulta«, str. 266).

⁷¹ Usp. B. RODE, *Necrologium*, str. 58; također: M. BRLEK, *Rukopisi*, str. 11.

⁷² Knjižnica Male braće, rukopis br. 558.

⁷³ Usporediti zapažanja P. KNEZOVIĆA uz Andrijaševićevu biografiju koju je napisao i njegov subrat Sebastijan SLADE, *Fasti litterario-Ragusini*, str. 145, 268.

⁷⁴ *Viridarium*, 88r i dalje. Preuzeti citat glasi: »I bacivši srebrnjake u Hram, ode te se objesi« (Mt 27,5).

⁷⁵ *Ad Lucilium*, lib. 9, epist. 109.

Ako je škrtost izdvojena kao najteži grijeh, koji pogađa i pojedinca i zajednicu, onda je, nasuprot tome, domovina uzveličana kao najveće dobro kojem pojedinac treba težiti, posve u skladu s toliko puta dokazanim duhom Dubrovčana. U raspravi pod naslovom *Patria*⁷⁶ postavlja retoričko pitanje: Što se u ovom životu može naći draže i voljenije od domovine, a pritom citira Ciceronovu misao: »Domovina jedina obuhvaća sva zadovoljstva svih«, odnosno *Omnes omnium caritates patria una complexa est*.⁷⁷ Svoja razmišljanja o odanosti domovini, kao što je ranije isticao zlo škrtosti, potkrijepio je opet primjerima iz poganske starine. Na prvom su mu mjestu povijesni primjeri, navodeći tako Lakedemonce kao uzor domoljublja, a poziva se i na Platonovu tvrdnju da se više treba pokoravati domovini nego ocu.⁷⁸ Niz primjera posuđenih iz djela poganskih antičkih autora ipak primjereno završava s gledištima sv. Augustina.⁷⁹ Istu je argumentaciju izabrao i razmatrajući, nadalje, problem koji je privlačio mnoge dubrovačke pisce: kako odgajati mlade.⁸⁰ Započeo je posudivši Plautovu misao da »pošten treba biti onaj otac koji traži od svog sina da bude pošteniji od njega samog«,⁸¹ da bi zatim na istoj stranici citirao tobožnju Ciceronovu poruku iz rasprave »O starosti«: »Primjeri su nestali, stoga mladi nisu divni.«⁸² Redosljed djela poganskih antičkih autora nastavljen je tekstom »O odgoju«, pripisanim Plutarhu, zaustavivši se uz misao: »Svojstvo velike mudrosti je pravovremena šutnja, i sigurno je bolja od svakog govora.«⁸³ Posljednji autoritet za kojim je ovdje posegao bio je

⁷⁶ *Viridarium*, 122r.

⁷⁷ *De officiis*, I, 17.

⁷⁸ Misao provučena kroz Platonovu raspravu o odgoju djece (*Država*, šesta knjiga, 502d-507b).

⁷⁹ *In fine de Innocentia*. Riječ je o anegdoti o čudesnom izlječenju ugledne Kartažanke Inocencije, koja je vratila izgubljeno zdravlje označivši oboljeli dio tijela znakom križa. Aurelije AUGUSTIN, *De civitate Dei*, 22, 8, 4.

⁸⁰ Koliko je ta tema bila popularna u Dubrovniku u 15. i 16. stoljeću dovoljno je upozoriti na temelju djela koja su potpisali teoretičar gospodarstva Benedikt Kotrulj, filozof Nikola Vitov Gozze i došljaci u Grad, učitelji humanisti Filippo de Diversis, Nascimbene Nascimbeni i Francesco Serdonati.

⁸¹ *Probum esse patrem oportet, qui gnatum suum esse probiorem quam ipse est postulat*. PLAUT, *Pseudolus*, I, V, str. 438-439.

⁸² *Exemplaria disparuerunt ideo nulli adolescentes sunt admirabiles*. Ta se misao nije mogla pronaći u citiranom Ciceronovu djelu *De senectute*. Međutim, iznose je kasnoantički kršćanski autori. Navedena je u: *Tertullianus praedicans et supra quamlibet materiam omnibus anni dominicis et festis non ordinariis solum, sed etiam extraordinariis singulisque Quadragesimae feriis praedicabilem ordine alphabetico copiose dispositam sex ad minus formans conciones... auctore reverendo patre Michaelae Vivien... Tomus sextus. Avenione* 1856, str. 61, pri čemu se kao autor, doduše, navodi *Romanus orator*, što je pogrešno shvaćeno kao sinonim za Cicerona. Dostupno na: <http://www.scribd.com/doc/61000370/Vivien-Tertullianus-praedicans-1856-Tomus-VI> (16. srpnja 2012.). Isti je tekst pronađen i u 24. homiliji sv. Ivana Zlatoustog uz Djela apostolska, 11. poglavlje. Usp. *Tomus tertius operum Divi Ioannis Chrysostomi, archiepiscopi Constantinopolitani, ea continens quibus Evangelium beati Ioannis explicatur. Rursus homilias iuxta pias ac doctas in Acta apostolorum cum aliis aliquot. Parisiis: apud Guilielmum Roland*, 1546. Ovdje citirani tekst tamo se nalazi na str. 130 verso. Vidi na: http://books.google.hr/books?id=UePT0eao_cwC&pg=RA1-PT221&lpg=RA1-PT221&dq=nulli+adolescentes+sunt+admirabiles&source=bl&ots=gHrTpSFHEX&sig=R1-Uf3KpeiPLGYv_Hx4QPfgKKxg&hl=hr&sa=X&ei=xUySUPOZIMr24QT0sICIBg&sqi=2&ved=0CCEQ6AEwAw (30. listopada 2012.).

⁸³ *Magnae est sapientiae tempestivum silentium et omni certe est sermoni prestantius*. Djelo je na latinski prevedeno s grčkog izvornika kao *De educandis liberis*. Međutim, još od sredine 16. stoljeća dvojilo se o Plutarhovu autorstvu toga teksta, iako se smatra da je nastao približno u njegovo vrijeme. O tome više vidi u: Edmund G. BERRY, »The *De liberis educandis* of Pseudo-Plutarch« u: *Harvard Studies in Classical Philology*, br. 63, Toronto, 1958., str. 387-399.

od ranije drag mu Seneka: »Dugačak je put kroz savjete, a brz i djelotvoran kroz primjere. Više učimo iz navada, nego iz riječi.«⁸⁴

Istina je da autori sličnih rasprava nisu zazirali od velikih imena klasične starine kad je trebalo ilustrirati moralne pouke, a i da svoj predmet učine privlačnijim i razumljivijim studentima. Činjenica da im se u tom pristupu pridružio i fra Vital Andrijašević nije sporna, na temelju ovih nekoliko primjera, ali može biti zazorna s obzirom na njegovu orijentaciju i usmjerenost djela, budući da se autorov ton nemalo razlikuje od radova suvremenika. U Andrijaševiću »Duhovnom perivoju« dobili su svoje mjesto Platon, Ciceron, Plutarh, Seneka, čak i komediograf Plaut. Dakako, pretežu oci, pa ćemo među citiranima pronaći Augustina, Jeronima, Ivana Zlatoustog, Grgura, kao i izbor iz Starog zavjeta, osobito Knjigu o Jobu. Nameće se misao da je posezao u riznicu poganske starine pišući o općenitim temama koje također zadiru u moralna pitanja, poput ljubavi prema domovini ili odgoja djece. Katkad je veću životnost teksta postizao i navodeći kratke poučne priče, anegdote, pozivajući se na zapadne autore, ali mu je izvor i bizantski povjesničar Prokopije iz Cezareje.

U kratkom poglavlju *Nobilitas* kao primjer poniznosti donosi kratku priču o poljskom kralju Boleslavu IV., koji je oko vrata nosio očevu sliku u zlatnom medaljonu i, ljubeći je, neprekidno molio Boga da mu ne dopusti počiniti što nedostojno. Detalj o kralju Boleslavu (1146. – 1173.) jedna je od sličica koje pripadaju u odjeljak *varia*, kako stoji u kazalu, od str. 150 do str. 188. Taj odjeljak započinje malim poglavljem naslovljenim »Po snazi značajni ljudi«, *Roboris insigni viri*, gdje spominje i legendarnog britanskog kralja Artura, tako snažnog ratnika da je jednom u boju smaknuo 460 neprijatelja.⁸⁵ S druge strane, vjerodostojnijim se doima kad se, pišući na istom mjestu o junaštvima Acilina, vojnika bizantskog vojskovođe Belizara u borbi protiv Gota, poziva na Prokopijev historiografski rad.

Napokon, vrijedi istaći da ne zanemaruje ni praktične probleme u Crkvi. Pri kraju djela uvršteno je poglavlje pod naslovom »Problem s onima koji spavaju na propovijedi«, odnosno *Problema de dormientibus concionis tempore*,⁸⁶ u kojem se doslovce pita zašto muškarci na propovijedima spavaju češće nego žene. Po Andrijaševićevoj ocjeni, može biti čak sedam odgovora na to pitanje, i to od prirodene veće stidljivosti žena pa do činjenice da su propovjednici muškarci. U svjetlu izabranih živopisnih primjera kojima je ilustrirao svoje moralne pouke, ne libeći se pritom ni izleta u široko područje poganske starine (pa i uz svjestan rizik da poneko ospori njegovu pravovjernost), nema dvojbe da se naš autor u vlastitim propovijedima nije susretao s navedenim problemom.

Izgradivši svoj izraz na temelju četrdesetogodišnje plodne nastavne djelatnosti kao učitelj novaka u samostanu Male braće, predajući retoriku i filozofiju,⁸⁷ fra Vital Andrijašević

⁸⁴ *Longum iter est per praecepta breve et efficax per exempla, plus ex moribus quam ex verbis trahimus (Viridarium, 58v)*. Citat potječe iz *Epistularum moralium ad Lucilium*, I, VI, 5.

⁸⁵ Kao izvor navodi tekst *Bellicosi viri*. U pitanju je zapravo djelo koje je napisao Jean Tixier de Ravisi (1480. – 1524.) alias Johannes Ravisius, predavač u Collège de Navarre u Parizu, a objavljeno je 1560. u Lyonu u dva sveska pod naslovom *Officinae epitome*. Andrijašević je svoj primjer o kralju Arturu izabrao iz drugog sveska djela, iz odjeljka pod punim naslovom *Bellicosi viri cum illustribus victoriis*, str. 293. Vidi <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/ravisius/ravis1/s293.html> (30. listopada 2012.).

⁸⁶ *Viridarium*, 181v.

⁸⁷ Kako navodi P. KNEZOVIĆ u: S. SLADE, *Fasti litterario-Ragusini*, str. 268.

tom je zbirkom moralnih rasprava dokazao izvrsno poznavanje raznovrsne građe i sposobnost da je uvjerljivo i cjelovito predstavlja publici. Njegov pristup moralnoj teologiji svojom je sveobuhvatnošću bio izazov na koji drugi dubrovački klerici tada nisu odgovorili, ali po dubini i sustavnosti pristupa ostao je ipak u sjeni rasprave posvećene samo jednom pitanju, kojeg se prihvatio fra Vitalov mlađi sugrađanin iz Reda propovjednika.

Vrhunac napora: izvornost o. Vlaho Morginija

Za dubrovačku poslovnu kulturu, nadasve obilježenu trgovinom, s praktičnog stajališta najpoznatiji spis nastao je još u drugoj polovici 15. stoljeća, i to »O trgovini i savršenom trgovcu« iz pera Benedikta Kotrulja.⁸⁸ Trebalo je proći više od tri stotine godina dok se nije pojavio pandan Kotruljevom »savršenom trgovcu« u kleričkim redovima. Naime, iako je svestrani o. Klement Ranjina još u prvoj polovici 16. stoljeća prepoznao potrebu da se pitanja mjeničkog poslovanja dodatno pojašne s teološkog stajališta i upozori na grijeh lihve, zbog čega je u svoj *Liber consiliorum* uvrstio i spis »O mjenicama i lihvi«, *De cambiis et usuris*,⁸⁹ ipak je trebalo proteći još mnogo vremena dok prilike nisu sazrele da se iznese jedno obuhvatno gledište na taj važan problem u životu zajednice. Zasluga je to o. Vlaho Morginija, uglednog pripadnika Dubrovačke kongregacije Reda propovjednika, čija rasprava o lihvi predstavlja svojevrsnu sintezu dubrovačke trgovačke prakse i crkvenih uputa, time i biser u domaćoj riznici moralne teologije.⁹⁰ Budući je bio na čelu dubrovačke kongregacije u osobito teškim vremenima, kad je prijetilo čak njezino ukidanje zbog malog broja braće, općeg slabljenja stege i sukoba s državnim vlastima,⁹¹ naučio je iz osobnog iskustva koliko je duboka podjela između privatnog interesa i općih načela koja bi valjalo slijediti.

Primjerci dragocjenog rukopisa pohranjeni su u knjižnici samostana sv. Dominika, u knjižnici samostana Male braće⁹² i u knjižnici Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.⁹³ Punim naslovom zove se *Lettere teologico-morali sopra vari punti spettanti la materia dell'usura dirette al Reverendissimo signor N. N. Arciprete d'una collegiata in Toscana da Gabinio Gorini*, odnosno »Moralno-teološki spisi o raznim pitanjima vezanima uz problem lihve, koje je Gabinio Gorini uputio Prečasnom gospodinu NN, nadpopu jedne crkve u Toscani«. Rukopis obuhvaća devedeset i jedan numerirani list većeg

⁸⁸ Tekst je dosad doživio nekoliko izdanja i prijevoda, a posljednji među njima priredili su: Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER – Benedikt KOTRULJ, *Libro del arte dela mercatura. Knjiga o vještini trgovanja*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku – Hrvatski računovođa, Zagreb – Dubrovnik, 2009.

⁸⁹ Tako navodi S. M. CERVA u Ranjininoj biografiji. Usp. S. M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, sv. I, str. 229.

⁹⁰ Baltazar Vlaho Morgini *alias* Mordžin istaknuo se kao katedralni propovjednik u danima adventa i korizme u dubrovačkoj prvostolnici, a bio je i dragocjen suradnik Serafina Marije Cerve pri kraju njegovog rada na monumentalnoj povijesti dubrovačke Crkve *Sacra metropolis Ragusina*. Temeljne biografske podatke o njemu vidi u: Franjo ŠANJEK, *Dominikanci i Hrvati. Osam stoljeća zajedništva (13.-21. stoljeće)*, Kršćanska sadašnjost – Dominikanska naklada Istina, Zagreb, 2008., str. 306-307.

⁹¹ Iscrpno vidi u: R. SEFEROVIĆ, »Crkva iza Dvora«, str. 200-216.

⁹² U neobjavljenom katalogu rukopisa Male braće navedeno kao Vlaho Morgini, *Lettere teologico-morali sull'usura* pod rednim brojem 1812.

⁹³ Zbirka Bizzarro u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, signatura D. a. 9. Opis rukopisa izvršen je ovdje na temelju primjerka pohranjenog u Zavodu HAZU.

formata, uvezan u korice od mekanog kartona. Premda je autor nevješto pokušao sakriti pravi identitet, to je bilo poznato već vlasniku rukopisa danas u posjedu Zavoda HAZU, budući da je u popratnoj bilješci na unutrašnjoj strani korica naglasio da ga je nabavio po cijeni od dvadeset franaka, a da je pravi autor bio dominikanac Vlaho Morgini.⁹⁴ Navedeni problem autorova prikrivanja vlastitog identiteta potaknuo je istraživanje o osobitostima toga primjerka. Naime, uvodnu napomenu potpisao je Petar Maškarić, pojašnjajući kako je došao do prijepisa i potom uzalud molio autora da mu dopusti objavu djela, što dovoljno govori o njihovu poznanstvu i osobnim vezama. Poznato je da je Maškarić bio vrlo imućan dubrovački svećenik, koji je na području samoga grada i u okolici posjedovao više kuća. Oporučio ih je ostavio brojnoj rodbini, ali se pobrinuo i za svećeničku bratovštinu Stolice sv. Petra.⁹⁵ Svojim je ugledom jamačno mogao utjecati na o. Morginija, a tome je pomogla i činjenica da su obojica potjecali iz sela Smokovljana u Dubrovačkom primorju.⁹⁶ Usporedba dvaju primjeraka rukopisa, iz Zavoda HAZU i knjižnice Male braće, govori u prilog rukopisu u posjedu HAZU kao vrednijem i cjelovitijem. Razlozi tome su što prijepis djela *Lettere teologico-morali* pohranjen u knjižnici Male braće ne sadrži Maškarićevu uvodnu napomenu, nedostaje mu peto pismo iz sadržaja djela i uopće se ne spominje pseudonim Gabinio Gorini, već se svuda susreće samo ime o. Vlaho Morginija kao autora.

U predgovoru naslovljenom *Illustrissimo e Reverendissimo Monsignore*, koji nije potpisan, navodi se da je autor djela dominikanac i da ga se nikako nije mogao navesti da djelo objavi, usprkos nastojanjima prijatelja. Tekst je posvećen splitskom nadbiskupu Ivanu Luki Garanjinu, čiji se životni put ovdje ukratko opisuje, od studija filozofije u Zadru i teologije u Padovi i stečenog doktorata do napredovanja u crkvenim častima: kanonik trogirске Crkve, biskup na Rabu i napokon nadbiskup splitski, po odluci pape Klementa XIII. Opisana je i Garanjinova pohvalna uprava splitskom Crkvom, ističući se dobrotvornim radom, posjećivanjem brojnih župa, čestim osobnim propovijedima i brigom za rad klera. Navedeno je da je kler tijekom njegove uprave morao svake godine polagati ispite iz moralne teologije, a organizirao je i dva seminara, u Omišu i Splitu, na hrvatskom i latinskom jeziku. Kao osobita Garanjinova zasluga izdvojeno je prenošenje relikvija sv. Dujma, »koje su stoljećima ležale na opskurnom mjestu«. Opisano je kako je »iz dalekih zemalja pozvao znalce da sagrađe veličanstvenu urnu i prekrasnu mramornu kapelu, a sama procesija prošla je u sjaju antičkih biskupa«. Taj kratak životopis Ivana Luke Garanjina u osnovnim crtama podsjeća na njegov portret koji u zbirci *Illyricum Sacrum* iznose Daniele Farlati i suradnici.⁹⁷

⁹⁴ Kako stoji na poledini naslovnice: *Manoscritto inedito originale dal secolo XVIII, che mi costò franchi venti. Il vero autore è il padre Biagio Morgini Raguseo dell'Ordine de' Predicatori*. Radi usporedbe cijene po kojoj je rukopis nabavljen treba navesti da je fra Inocent Čulić u razdoblju austrijske uprave u prvoj polovici 19. stoljeća nabavljao radove o. Serafina Marije Cerve za stotinu fiorina. O tome više vidi u: R. SEFEROVIĆ, »Prolegomena za novu dubrovačku historiografiju«, str. 48–49.

⁹⁵ Svoju oporuku Maškarić je napisao 25. veljače 1798., a otvorena je 10. kolovoza 1800. Pohranjena je u Državnom arhivu u Dubrovniku u fondu *Testamenta Notariae*, serija 10.1, sv. 88, f. 184r–185v.

⁹⁶ Zahvaljujem Nenadu Vekariću na podatcima iz genealoških istraživanja.

⁹⁷ Riječ je o posveti djela Ivanu Luki Garanjinu, »nadbiskupu splitskom i primasu Dalmacije i Hrvatske«, datiranoj u Padovi 13. studenoga 1765. Usp. Daniele FARLATI, *Illyrici Sacri tomus quartus. Ecclesiae suffraganeae metropolis spatensis, Venetiis*, apud Sebastianum Coleti, 1769., str. IV–V.

Istaknuo je da je autor proveo barem četiri godine pišući to djelo, a s radom je bio upoznat i hvarski biskup Riboli, budući da je ovaj dominikanac propovijedao u njegovoj katedrali.⁹⁸ To je, nažalost, zasad jedini sigurni dokaz da je sadržaj teksta našao svoj put do šire publike. To je djelo Morgini ponudio javnosti u obliku pet pisama, koje je potpisao pseudonimom Gabinio Gorini. Naglasio je da je »s velikim zadovoljstvom primio pismo [poblize neodređenog] prelata, iznoseći neke sumnje u katoličkom nauku vezane uz pitanje lihve. Zato će on iznijeti različite slučajeve koji nastaju uz provedbu ugovora u kršćanskom puku. Morao je čitati mnoge knjige da bi odgovorio na pitanja, što smatra svojom najvećom korišću. Zabrinut je što su brojne zloporabe prozele cijelo društvo, pa se čak napušta put evanđelja.« Morginijev književni napor predstavlja pokušaj teoretiziranja o odnosu između Crkve i države kroz problem lihve, koji je često zaokupljao dubrovačko društvo. Možda je to bio dovoljan razlog da odluči formalno prikriti svoje autorstvo, ponukan i pritiscima državnih vlasti koje je osjetio u Dubrovačkoj kongregaciji Reda propovjednika. Svuda oko sebe vidio je grijeh, što se osjetilo već kroz uvodnu misao: »Grijeh lihve gotovo posvuda tako se uvriježio da se mnogi, zanemariivši druge poslove, slobodno bave lihvarstvom i nimalo ne brinu što to osuđuju stranice obaju Zavjeta.«⁹⁹ Dakle, prepoznao je svoju dužnost da upozori na postojeće zlo, ali ni on sam ni Crkva nisu ga mogli iskorijeniti, već je to bila zadaća svjetovnih vlasti. Razmišljanje o odnosu između Crkve i države neizostavno budi asocijacije na djela drugih tadašnjih znalaca moralne teologije koji su barem posredno utjecali na dubrovačke autore, zagovarajući još radikalnija rješenja, kako je, primjerice, pisao Jacques Besombes: »Crkva je sveta država, koja ima moć donošenja zakona, suđenja prekršiteljima zakona i prinošenja žrtava.«¹⁰⁰

Sličnosti u razmišljanju, traženju odgovarajućih rješenja s velikim suvremenikom iz Francuske vidljive su i u nastojanju da se složeni problemi riješe svođenjem na opća načela, naročito se pritom pridržavajući crkvenih pravila: »Svi posebni slučajevi moraju se svesti na opća pravila koja je propisala Crkva i koja prenose sveci. Tada neće biti sumnje ni teškoće koja se neće moći riješiti posve bez straha od greške. Ne tvrdim to zato što se s ovim nijedan problem ne može pojaviti u golemom području moralne znanosti, koja se teško može pojednostaviti sa svojim izvorima i načelima, tako da bi bilo potrebno pitati za mišljenje najuglednije teologe, pa katkad i samu učiteljicu svijeta, Rimsku crkvu, nego zato što bi u ovom predmetu bilo teško pronaći jedan takav slučaj, jer se o predmetu toliko raspravljalo, toliko je crkvenih tumačenja, toliko je pravila i nauka od strane svetih kanona...«¹⁰¹

Prirodno mišljenje za pisca koji je u uvodnim opaskama uz svoje djelo istaknuo da mu je bilo najveće zadovoljstvo to da je radeći na vlastitom tekstu mogao čitati toliko radova

⁹⁸ Zabilježeno je da je Petar Riboli, rodom Splitsanin, postao hvarski biskup 1761. Puno je radio na izobrazbi dijecezanskog klera. Četiri puta pohodio je dijecezu, uz veliki trošak obnovio je i proširio biskupski dom. Preminuo je 30. prosinca 1783., u šezdeset šestoj godini života. Naslijedio ga je znameniti dominikanac Ivan Dominik Stratiko, rodom iz Zadra. Usp. Daniele FARLATI, *Hvarski biskupi. S dodatcima i ispravcima Jacopa Coletija* (uvod, prijevod s latinskoga i bilješke Kažimir LUČIN), Književni krug, Split, 2004., str. 209.

⁹⁹ *In omnibus fere locis crimen usurarum ita insolevit ut multi aliis negotiis praetermissis quasi licite usuras exerceant, et qualiter utriusque Testamenti pagina condemnentur, nequaquam attendant.*

¹⁰⁰ *Ecclesia est sacra Respublica, in qua est potestas ferendi leges, iudicandi leges infractores et offerendi sacrificium (Moralis Christiana ex Scriptura Sacra, sv. II, str. 400).*

¹⁰¹ *Lettere teologico-morali sull'usura*, str. 24.

drugih. Među autoritetima već se u početku našlo i ime sv. Augustina, uz poruku da sve podliježe sumnji: »Ništa nije tako čvrsto dokazano, da se ne bi moglo osporiti, ako ima dosjetljivosti« (*Nihil est tam firmis rationibus probatum quod, si adsit ingenium, impugnari non possit*). Morgini je tu misao tumačio suptilnom Božjom odlukom da kazni svaku oholost, nametanje rješenja u obliku državnih zakona, pa čak i onda kad se tako formalno provodila već uvriježena praksa. Dapače, trebalo je na temelju jasno određenih uporišta koje je već precizirao Besombes (Sveto pismo, mišljenja otaca, odluke crkvenih koncila, poslanice papa) iskorišteniti i davno nastale nepravilnosti. No, koliki je stvarni utjecaj imao taj spis u krugovima kojima je bio namijenjen?

Morgini nije bilo među državnim teolozima, u izvorima nije zabilježeno da mu se Senat obraćao za savjet u složenim pitanjima odnosa između Crkve i države. Ipak, nije propuštao nijednu priliku da u raspravi o grijehu lihve povuče paralelu sa državnim uređenjem i javnim dobrom. Iako je u izlaganju krenuo od štete koju pojedinac i obitelj trpe zbog lihvarskog iskorištavanja, neovisno o tome s koje se strane nalazili, analogno je zaključio da ništa manju, čak i veću štetu zbog lihve trpi država. Pritom je osudio mjenično poslovanje kao suptilni financijski instrument kojim se prikriveno provodi lihva. Njegove misli su jednostavne, izlaganje jasno i logično: »Budući da su lihvarske mjenice toliko štetne pojedincima i obiteljima, ne znam kako se mogu smatrati neophodnima političkoj vlasti u državama. Prva i najvažnija politika svih vladara mora ležati u sinovskoj podložnosti naredbama najvišeg, apsolutnog gospodara, odnosno Boga, kako bi postali dostojni službenici Njegova kraljevstva na zemlji. Nastavljajući dalje u skladu sa zemaljskim mogućnostima da se olakšaju i uvećaju pogodnosti, dobitci i, tako reći, sreća podanika, vladar mora osobito nastojati oko razvitka trgovine podanika sa stranim narodima, oko održavanja napretka i uvećanja obrta. Međutim, lihvarski ugovori koče trgovinu, zapriječuju, dapače uništavaju obrte. Stoga ih državna vlast mora ukloniti, odbaciti i zabraniti.«¹⁰²

Morgini nije bio usamljen među pripadnicima Dubrovačke kongregacije Reda propovjednika u javnom isticanju mišljenja kako bi se trebala organizirati idealna država. Sličnu je poruku uputio njegov mlađi suvremenik o. Arkandeo Kalić u govoru održanom u dubrovačkoj katedrali 12. ožujka 1778. u čast ustoličenja novog nadbiskupa Grgura Lazzarija. Naglasio je tada da je »svaka vlast ustanovljena zbog javne sreće i koristi. Zato je dužnost onih koji drže uzde vlasti da se svim snagama duha i uma zdušno založe da zaštite život i imovinu podanika, suzbiju neprijateljsku silu i nepravde, uklone zla i povećaju dobra. Ako daju zakone građanima, ako neprijateljima navješćuju rat, ako krivcima dijele kazne i muke, neka se brinu za mir i spas države.«¹⁰³ Dakle, dvojicu subraće iz samostana sv. Dominika povezuje isticanje brige vladara za dobro podanika, za zaštitu njihova života i imovine. Ipak, ograničen duljinom izlaganja i posebnom svečanom prilikom u kojoj se obraćao javnosti, Kalić nije mogao ulaziti u potankosti koje je razmatrao Morgini, namijenivši ujedno svoj kabinetski rad jamačno užem krugu publike.

Morginijevo navođenje osude lihve koju je izrekao papa Benedikt XIV. (1740. – 1757.) služi za približnu dataciju vremena kad je spis nastao. U svojoj argumentaciji nije zanema-

¹⁰² Isto, 58r-59v.

¹⁰³ Relja SEFEROVIĆ, »O nadbiskupu Lazzariju uz retorički ornat«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 50, Zagreb – Dubrovnik, 2012., str. 102.

rio pregled povijesne problematike, ističući ranije autoritete koji su prodirali do korijena grijeha lihve. Potražio je uporište u skolastičkoj definiciji, u mišljenju Pariškog sveučilišta po kojem je »lihva primanje nečega na račun zajma, ali ne na račun opasnosti od gubitka posjeda, niti itko može biti toliko siguran da će izbjeći neku opasnost ili barem teškoću u posjedu«. ¹⁰⁴ Međutim, dok je isticanje skolastičkog autoriteta bilo prirodno i očekivano, zanimljivo je da je tumačeći svoje misli, slično ranijem postupku fra Vitala Andrijaševića, posegao ne samo za Knjigom o Jobu (ističući, dakako, Jobovu ustrajnost, strpljivost i vjeru, kako je odolio svim nedaćama, a da se nije odrekao Boga), ¹⁰⁵ nego je spomenuo i poganskog autora Plutarha. Pripisavši mu djelce »O izbjegavanju novca« (*Opusculum de vitando aerum*) začudio se što Plutarh odobrava lihvarima da traže »dobitak iz nečega što ne postoji, tj. iz novca koji je već moralno obezvrijeđen i ne može se nikako koristiti«. ¹⁰⁶

U izabranim primjerima iz Starog zavjeta, ali i iz poganske starine, Morgini je ilustrirao dugovječnost, postojanost učenja o lihvi kao zlu, što je zaokružio sljedećom tvrdnjom: »Kroz petnaest burnih stoljeća nije se čuo u Crkvi Božjoj drugi nauk o lihvi, osim onoga koji sam dosad izlagao, s iznimkom zločinačkih nauka katarata i patarena, već spomenutih i osuđenih krivovjeraca.« Time je elegantno prešao na raspravu protiv raznih sljedba i po njegovu sudu, njihovih iskripljavanja društvenih odnosa. Sljedeći korak donosi neprikriiven napad na protestante i njihove poglede na poslovnu etiku: »Kad je pak nastalo jedno novo učenje, toliko se probudio žar [papa] Siksta V. i Pija V. protiv trojnog ugovora, protiv osobne rente i protiv obične mjenice, a potom se probudio žar drugih papa, Aleksandra VII. i Inocenta XI., protiv srodnih loših prijedloga o lihvi.« No, problemi nisu nestali ni u vrijeme kad je pisao taj tekst pa se pitao kako to da se sad netko usudio suprotstaviti nauku tolikih papa, svetaca, crkvenih koncila pa i same Crkve, starom petnaest stoljeća.

Možemo nagađati koliko je Morgini u svojem radu zazirao od progona koji mu je mogao zaprijetiti od dubrovačkih vlasti. Pribjegavajući napadu na srednjovjekovne sljedbe i protestante, osobito na učenje Jeana Calvina, prikrivao je vlastito nezadovoljstvo postupcima domaćih vlasti. Naglasivši da je i dokolica bolja od lihve, ¹⁰⁷ prešutno je osudio pragmatizam Senata koji je u jednom trenutku čak zabranio zarađivanje kako bi državi ostalo više radnika, ali pribjegao je i izravnom napadu poistovjećujući kršćansko milosrđe s općim dobrom: »Ne razumijem kako državi može koristiti povreda kršćanskog milosrđa i istodobno same prirodne pravde. Kakvu korist, dakle, državi donose lihvari, povređujući ove presvete zakone pod krinkom mjenica? Postoji, doista, bjelodana korist od lihve, ali samo za lihvaru. Ostali zbog lihve propadaju, osobito obitelji bačene u krajnju bijedu.« ¹⁰⁸ Pritom je Morgini odbacio najjači argument lihvara, bojazan da lakomislenost zajmoprimaca može ugroziti dragocjeni kapital vjerovnika, tvrdeći da je to argument »pun laži i sudbonosne prijevare«. ¹⁰⁹ Njegov opći savjet bio je jednostavan: neka svatko bude svojim

¹⁰⁴ *Usura est recipere aliquid ratione mutui, non autem ratione periculi recuperandae sortis, neque ullus potest ita esse securus quin possit aliquod incurrere periculum, aut saltem aliqua difficultas in re habenda* (Lettere teologico-morali sull'usura, 63v-64r).

¹⁰⁵ *Lettere teologico-morali sull'usura*, 53v.

¹⁰⁶ *Isto*, 47v.

¹⁰⁷ *Isto*, 55v.

¹⁰⁸ *Isto*, 57v.

¹⁰⁹ *Isto*, 61v.

zadovoljan, pa je to korisno svakom gospodarstvu.¹¹⁰ Dakako da je ta poruka na tragu biblijskom »Činite dobro i pozajmljujte ne nadajući se odatle ničemu«, što je naveo već na prvim stranicama rukopisa, boreći se protiv gledišta koja su umjerenu lihvu smatrala prihvatljivom.¹¹¹

Svoje pouke Morgini je nesumnjivo temeljio na brojnim slučajevima kojima je osobno svjedočio u Dubrovniku i okolici, a vjerojatno je za neke doznao i pod velom ispovjedne tajne. Možemo zato žaliti što je izabrao upravo put ponajprije teorijske rasprave, ne iznoseći nikakve detalje o takvim konkretnim slučajevima i ograničavajući se samo na citiranje izvora iz literature. Primjer za to je i njegov pregled crkvenih koncila iz 16. stoljeća na kojima se raspravljalo o problemu lihve, poput Mechelenskog održanog 1510., zatim koncila u Melunu te u Bordeauxu iz 1580., a citirao je i izlaganje sv. Karla Boromejskog (1538. – 1584.) o lihvi izrečeno na koncilu u Milanu.¹¹² Predstavio je ujedno i nekoliko novijih autoriteta, pisaca iz svoga vremena, pobliže se pozabavivši njihovim gledištima i prikazujući ih ponajprije u svjetlu njihova odnosa s Katoličkom crkvom. Naići ćemo tako na njegovo odobravanje franjevca Lucija Ferrarisa, čija je djela *Antilogia* i *Bibliotheca* poznavao,¹¹³ pravnika Martina Navarra,¹¹⁴ teologa Lodovica Azzorija¹¹⁵ i isusovca Carla Gregorija Rosignolija.¹¹⁶

Našlo se među njima, dakako, i autora protiv kojih je Morgini oštro polemizirao, potaknut činjenicom da su pisali o istom predmetu. Tako je isusovac François Genet (1640. – 1702.), teolog sklon jansenizmu, privukao Morginijevu pažnju zbog djela *Theologia moralis*, čije se drugo latinsko izdanje objavljeno u Veneciji 1705. pojavilo dvije godine poslije francuskog izvornika tiskanog u Parizu pod naslovom *Théologie morale*.¹¹⁷ Osobito se okomio pak na djelo napuljskog pravnika Ferdinanda Gallianija (1728. – 1787.), koji je 1751. objavio raspravu »O novcu«. Morgini ga je neposredno optužio da ponovno

¹¹⁰ *Isto*, 60v.

¹¹¹ *Mutuum date nihil inde sperantes* (Lk 6, 35); *Lettere teologico-morali sull'usura*, 7v. Morgini je tom prilikom ciljao na nizozemskog teologa Nicolasa Broedersena, jansenista iz Utrechta, s kojim je polemizirao dominikanac Daniele Concina u djelu *Usura contractus trini dissertationibus historico-theologicis demonstrata. Adversus mollioris ethices casuistas et Nicolaum Broedersen*. Drugo izdanje te knjige tiskano je u Rimu 1748. Usp. http://books.google.hr/books?id=hWLBvnuFQ8cC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbgbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (30. studenog 2012.).

¹¹² *Lettere teologico-morali sull'usura*, 72r.

¹¹³ *Isto*, 74r-v. Lucio Ferraris bio je franjevački kanonist iz 18. stoljeća. Osobito je poznat po djelu *Prompta Bibliotheca canonica, juridica, moralis, theologica, necnon ascetica, polemica, rubricistica, historica* (Bologna, 1746.), koje je do 1763., kad je Morgini bio već uvelike zaokupljen svojim tekstom, doživjelo još tri izdanja. O njemu više u: Alphonse VAN HOVE, »Lucius Ferraris«, u: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 6, Robert Appleton Company, New York, 1909. Dostupno na: <http://www.newadvent.org/cathen/06048a.htm> (pristup izvršen 5. studenog 2012.).

¹¹⁴ *Lettere teologico-morali sull'usura*, 82v. Martino Navarro *alias* Martín de Azpilcueta (1491. – 1586.), španjolski teolog i kanonist, značajan po razvitku rane teorije o novcu. Predavao je na sveučilištima u Francuskoj, Španjolskoj i Portugalu. Noviji prilog o njemu vidi na: http://enc.tfode.com/Martinus_Navarro (5. studenog 2012.).

¹¹⁵ *Lettere teologico-morali sull'usura*, 78v.

¹¹⁶ Otac Carlo Gregorio Rosignoli (1631. – 1707.), talijanski propovjednik, isusovac i teolog.

¹¹⁷ O njemu više vidi u: James R. POLLOCK, S. J., *François Genet: The Man and His Methodology*, Pontificia Università Gregoriana Editrice, Roma, 1984. Izučavao ga je Alfonso Liguori, još jedan od velikih stručnjaka koje je dalo 18. stoljeće, prije nego što je sam počeo pisati o moralnoj teologiji.

uvodi »heretičke poglede o lihvi i zaduživanju«,¹¹⁸ a pritom je ciljao na sličnosti uočene u njegovu djelu s jansenističkim i kalvinističkim nazorima. Slijedeći izabrani polemički ton, Morgini je u primjerima opravdane borbe protiv lihve povezivao brojne neprijatelje Rimske crkve, od protestanata do srednjovjekovnih sljedba i čak starozavjetnih poganskih bogova, uklapajući u svoj povijesni pregled sliku boga Dagona, simbola škrtosti, čiji se kip srušio pred Jahvinim kovčegom zavjeta.¹¹⁹

Ukoliko je time htio dokazati samo svoju propovjedničku vještinu i poznavanje crkvene povijesti, onda je tvrdo platno tog moralno-teološkog tkanja trebalo preplesti većim brojem šarenih niti, anegdota i poučnih zanimljivosti koje su bile tako drage fra Vitalu Andrijaševiću ranije. Međutim, Morginijev cilj i izabrana publika bili su drukčiji: pisma visokom prelatu već su svojom formom najavila autorovu ambiciju da pokuša reformirati društvo odozgo, obraćajući se učenim pojedincima koji će s prezirom odbaciti jednostavne moralno-poučne priče i prepoznati vrijednost jednoga ozbiljnog, kritičkog, znanstvenog napora. O njegovu uspjehu u skupini kojoj se obraćao još uvijek se može samo nagađati. Razlog je tome nagla politička promjena koja je pogodila Dubrovnik s dolaskom Napoleonove vlasti nedugo poslije svršetka Morginijeva rada, ne ostavljajući, nažalost, prilike da njegove misli zažive u dubrovačkom društvu. Ipak, činjenica je da je barem jedan Morginijev sugrađanin, i to svjetovnjak, istupio sa sličnim interesima poput tog angažiranog dominikanca.

Jezgrovita polemika: iz uvodne rasprave Stjepana Šuljage

Vrijedilo je uočiti da se među mnogim odlikama Morginijeva rada našla i duboka, istančana rasprava s drukčijim zasadama teologije unutar katoličkog miljea, poglavito s jansenističkim postavkama. Takva rasprava u kasnom 18. stoljeću nije među Dubrovčanima ostala ograničena samo na taj usamljeni pokušaj. Može se naći i na mjestu gdje je ne bismo odmah očekivali, u uvodnoj raspravi uz trosveščano djelo *Theologia moralis universa* isusovca Paula Gabriela Antoinea (1678. – 1743.), koju je potpisao priređivač izdanja tiskanog u Rimu 1767., Dubrovčanin Stjepan Šuljaga (1719. – 1790.). Trgovac koji se u mladosti obogatio radeći za ujaka, dubrovačkog konzula Ivana Grmoljeza na Cipru, gubitkom nasljedstva zbog obiteljskih nesuglasica i nekorektnosti dubrovačke vlade postao je diplomat u carskoj službi, a od rujna 1773. i austrijski tajnik za cenzuru knjiga u Milanu.¹²⁰ Odigravši važnu ulogu na Apeninskom poluotoku, ostao je vezan s rodnim gradom samo po podrijetlu, jer se zbog osobnih sukoba više nije vraćao kući. Životne nedaće omele su

¹¹⁸ *Lettere teologico-morali sull'usura*, 86r. Ocijenjeno je u naše vrijeme da je Galliani svojim petosveščanim djelom *Della moneta* iznio neke postavke utilitarizma, najavljujući »teoriju o ekonomskoj vrijednosti dobara na temelju uske veze između broja i vrijednosti poslova, vremena proizvodnje, korisnosti i rijetkosti proizvoda«. Zahvaljujući diplomatskoj službi u Parizu od 1759. do 1769. raspravljao je i s Denisom Diderotom, upoznavši fiziokratizam, od čega se ubrzo odvojio. Preminuo je u Napulju. O njemu više vidi u: Alfonso GRASSO, »I lumi napoletani. Ferdinando Galiani, la vita e le opere«, Dostupno na: <http://www.ilportaledelsud.org/galiani.htm> (26. studenog 2012.).

¹¹⁹ ... *vedendo scosso e crollato il diletto Dagon, cioè l'amata passione dell'avarizia* (*Lettere teologico-morali sull'usura*, 72v).

¹²⁰ Usp. Frano ČALE, »Stjepan Šuljaga Grmoljez i Carlo Goldoni«, u: Frano ČALE, *O književnim i kazališnim dodirima hrvatsko-talijanskim*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 1968., str. 81-151.

Šuljagu da svoj rano zapaženi intelektualni dar posvjedoči u većoj mjeri, pa je ostao poznat ponajprije kao publicist, znamenit po upravi mletačkom tiskarom Baglioni.¹²¹ Dok su književni povjesničari izučavali njegove veze s dramatičarem Carlom Goldonijem, valja istaknuti da je dao svoj obol i na području moralne teologije. Naime, Šuljagin ugled duboka i profinjena znalca teologije došao je do izražaja u četrnaest stranica dugom predgovoru uz opsežnu Antoineovu raspravu o moralnoj teologiji.

Njezin puni naslov (*Theologia moralis universa auctore reverendo patre Paulo Gabriele Antoine Societatis Jesu presbytero et theologo, in tres tomos distributa; a patre fratre Philippo de Carboneano Ordinis Minorum regularis observantiae illustrata; litteris apostolicis felicitis recordationis Benedicti XIV. ad mores spectantibus etc. adaucta. Omnium recentissima editio, cui accesserunt Prolegomena Stephani Sciugliagi in Garmogliesi, et dissertatio Prosperi Fagnani de opinione probabili. Romae, MDCCLXVII. Superiorum permissu ac privilegiis. Et prostant Venetiis apud haeredes Balleonios*)¹²² ističe Šuljaginu značajnu ulogu, smjestivši ga gotovo u istu ravan s drugim komentatorima teme koji su se njome bavili u prošlosti, franjevcem Filippom de Carbognanom i isusovcem Prosperom Fagnanijem.¹²³

Francuski teolog Paul Gabriel Antoine proslavio se tim djelom, koje je poslije prve objave u Nancyju 1726. doživjelo čak šezdesetak izdanja u više zemalja, a papa Benedikt XIV. unio ga je na popis obvezne literature za sve studente Rimskog kolegija *De propaganda fide*. Šuljaga je s tim u vezi naglasio da je papa htio da djelo prouče mladi koji se pripremaju za misionarski rad, ciljajući pritom na sadržaj o istočnim Crkvama, koje je više puta na poticaj istog pape unio fra Filippo de Carbognano. Rimsko izdanje koje je 1747. priredio de Carbognano sadržavalo je nekoliko nadopuna izvorniku, među kojima i dekrete pape Benedikta XIV.¹²⁴ Prihvativši se izrade novog izdanja dvadeset godina kasnije, Stjepan Šuljaga vješto ga je povezao s raspravama o probabilizmu koje su vođene još od sredine 17. stoljeća, opirući se takvom tumačenju moralne teologije. Neprihvatljivom je smatrao središnju poruku probabilizma, tvrdnju da je u svakoj dvojbi oko same zakonitosti ili nezakonitosti nekog čina dopušteno slijediti vjerojatno mišljenje u korist slobode, iako suprotno mišljenje može biti vjerojatnije. Time probabilizam može dopustiti djela koja inače ne bi bila zakonita, a sama Crkva tome bi se morala suprotstaviti.¹²⁵

¹²¹ Ostali su uzaludni njegovi naponi sredinom 18. stoljeća da otvori prvu tiskaru u Dubrovniku, a stariji biografi, Sebastijan Slade Dolci i Francesco Maria Appendini, samo su se ukratko osvrnuli na djelo čovjeka koji je sudjelovao i u polemici oko pretpostavljenog brodoloma sv. Pavla na otoku Mljetu. Usp. F. ČALE, »Stjepan Šuljaga Grmoljez«, str. 84–85.

¹²² Obrada je izvršena zahvaljujući primjerku pohranjenom danas u knjižnici Državnog arhiva u Dubrovniku, pod signaturom R-210.

¹²³ Iako je taj talijanski kanonist, doktor obaju prava, tajnik više rimskih kongregacija i znameniti komentator Dekretala pape Grgura IX, preminuo još 1678., gotovo pedeset godina prije nego što je to djelo nastalo, Šuljaga mu je odao počast na ovaj način zbog njegovih stajališta o probabilizmu, nauku kojemu se u moralnoj teologiji Šuljaga nadasve protivio. O njemu više vidi u: Alphonse VAN HOVE, »Prospero Fagnani«, u: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 5, Robert Appleton Company, New York, 1909. Dostupno na: <http://www.newadvent.org/cathen/05751c.htm> (28. studenog 2012.).

¹²⁴ Usp. George JOHNSON, »Paul Gabriel Antoine«, u: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 1, Robert Appleton Company, New York, 1907. Dostupno na: <http://www.newadvent.org/cathen/01583b.htm> (28. studenog 2012.).

¹²⁵ Usp. John HARTY, »Probabilism«, u: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 12, Robert Appleton Company, New York, 1911. Dostupno na: <http://www.newadvent.org/cathen/12441a.htm> (28. studenog 2012.).

Jasno je da takva gledišta daju prostora za mnoge prijepore i dvojaka tumačenja. Stoga ne čudi da stranice Šuljagina predgovora, koje nisu numerirane u tom izdanju,¹²⁶ odišu otporom prema suvišnom filozofiranju i pohvalom autoru koji se »odupro nastojanjima probabilista«. Pridružio se ocjeni da djelo zaslužuje više izdanja, hvaleći autorovu metodu izlaganja i jasnoću, a nadasve nauk iz čistih izvora iznesen bez suvišnih zapletaja.¹²⁷ Te misli uvelike podsjećaju na ranije načelo pristupa moralnoj teologiji izneseno u Besombesovu djelu, dosljedno zagovarajući jednostavnost kao ideal u rješavanju mnoštva složenih pitanja nametnutih u svakodnevnoj praksi. Baš u suvišnom zapletanju i filozofiranju Šuljaga vidi korijen zla koje pogađa njegovo vrijeme, ističući »pretjerane rasprave nekih ljudi u ovo naše vrijeme, koji radije poput pjesnika sanjare nego što poput filozofa umuju, dokazuju o prirodnom pravu i građanskim ustanovama, a to čine odviše slobodne mudrolije probabilista o čudorednim pitanjima«. ¹²⁸ Odatle čak izbijaju bune i nemiri, jer neodgovorni »potiču ljude na pobunu kroz neobuzdanu želju za slobodom, izopačenim mudrovanjem o zakonima Božjim izgladuju mane udvornim varanjem«. ¹²⁹ Jasna je posljedica da je napuštena državna stega, prezreni zakoni Božji, običaji postali raspusni. Ipak, uzalud su pokušali sve srušiti, i to zbog postojanog otpora koji im se pružio, a među pravovjernima stoji, dakako, i autor tog djela. Šuljagina osuda nekih suvremenika može govoriti o pogledima na francuski racionalizam,¹³⁰ iako je autor dao oduška svojim kritičkim nazorima i prema književnosti, okomivši se na pjesnike koji, po njegovu sudu, zastupaju samo prividnu ljepotu forme, punu zapravo lažnog sadržaja. Budući da je njihovo učenje, kako tvrdi, posve isprazno, odredio ih je kao puke brbljavce i neukusne klevetnike.¹³¹

Međutim, najljući žalac svoje kritike sačuvao je za kazuiste, nadasve im zamjerajući što su sve podredili vještini raspravljanja, izbjegavajući da se podčine ijednom pravom autoritetu. Odatle je, po njegovu sudu, samo po sebi prirodno što su se iz takve slobode raspravljanja proširila učenja koja je Crkva osudila i zabranila.¹³² Može se reći da je Šuljaga vješto i dosljedno iskoristio prigodu da se u sadržajnom, ali i jezgrovito napisanom predgovoru obračuna s poblize neimenovanim protivnicima, ograničivši se ponajprije na poruke koje iznose

¹²⁶ Kada su na nalog pape Benedikta XIV. cenzori pregledali djelo, u kolovozu 1748. potpisali su svoje odobrenje da može ići u tisak. Novo je odobrenje, za sljedeće izdanje, uslijedilo također u Rimu 1752. godine.

¹²⁷ ... *singularis quippe in ea methodus quaedam atque perspicuitas, quodque omnium caput est, doctrina ex puris fontibus hausta et sine disputationum subtilitate explicata.*

¹²⁸ *Quod enim exquisitae disputationes, nostra hac aetate, quorundam hominum, qui felicius poetice somniant quam philosophice sapiunt, de jure naturae et de civilibus institutis praestant, id laxae probabilistarum subtilitates in moralibus efficiunt.*

¹²⁹ *Illi ad seditionem homines effraenato licentiae desiderio excitant, hi pravis in Divinas leges cavillationibus blanda circumscriptione vitia demulcent.*

¹³⁰ Primjerice, veze prirodnih znanosti s filozofijom probabilizma vide se u karijeri uglednog francuskog matematičara Condorceta. O tome više vidi u: David WILLIAMS, »Condorcet, Marie-Jean-Antoine Nicolas Caritat de (1743-1794)«, u: *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (ur. Edward CRAIG), elektroničko izdanje, CD-ROM 1998., version 1.0, str. 1671-1675, osobito str. 1672-1673.

¹³¹ *Stili quadam venustate indulgent auribus, animos oblectant mentisque aciem ancipiti lumine perstringentes, plerisque suadent sine labore repente jurisconsultos et politicarum rerum magistros posse evadere. At cum in illis studiorum, ad quae incumbunt, fructum quaeras, nihil, si inconsultam loquacitatem excipias, praeter legum et principum infacetos obtrectatores invenias.*

¹³² *Nihil porro tam absurdum quod ab aliquo philosophorum non sit dictum et nihil tam nefarium quod ab aliquo casuista theologo non sit prolatum. Tot tantaque propositiones ab Ecclesia damnatae atque proscriptae ex ista opinandi licentia proseminatae doctores eosque, ut ajunt, eximios auctores habuerunt atque magistros.*

i nauk koji zastupaju. Izrazito polemičkim tonom odvojio se od svojih ipak pomirljivo raspoloženih sugrađana predanih izučavanju moralne teologije, što promatramo i s obzirom na različite okolnosti u kojima su djelovali: dok se u gradu pod Srđem uvijek osluškivalo poruke sa sjednica Senata iz Kneževa dvora, Šuljaga je sa sedam rimskih brežuljaka (zaštićen uz to i ugledom visokog carskog diplomata i cenzora) mogao podići svoj pogled mnogo dalje, prodrijeti do tajna i spoznaja koje Dubrovčanima nisu bile lako dostupne.

Za razliku od njegova osebujnog predgovora, sama Antoineova knjiga dijeli brojne značajke s nizom ranije razmotrenih djela posvećenih moralnoj teologiji. Velike cjeline tradicionalno nazvane *Tractatus*, uobičajeno se dijele na manja poglavlja, *capita*, a građa se većinom izlaže u obliku pitanja i odgovora. Sam izbor obrađenih tema uvelike se podudara sa srodnim pregledima, pa ćemo i ovdje naći rasprave o savjesti, o zakonima, o sakramentima, o crkvenoj imovini, o statusu klerika. Ovdje se ne iscrpljuju sličnosti s, primjerice, jednako opsežnim Besombesovim radom. Iako, doduše, na kraju nema odgovarajućega kronološkog pregleda povijesnih zbivanja, navedeni su dokumenti raznih papa od sredine 17. stoljeća pa do vremena Benedikta XIV., s osudama raznih nepravilnosti i zastranjenja u Crkvi. Uočljivo je i da mnogi traktati na kraju imaju dodatke namijenjene misionarima, osobito povezujući prethodno iznesene misli sa stanjem u istočnim Crkvama, što je nesumnjivo i potaklo Benedikta XIV. da dodatno preporuči djelo.

Na tragu ranijeg Morginijeva interesa dodajmo da je i Antoine posvetio odgovarajuću pozornost lihvi kao društvenom zlu. Zadržavši se uz komentar sv. Jeronima na 18. poglavlje Ezekijela¹³³ da je »lihva kad primiš više nego što si dao«, ¹³⁴ naglašava da je lihva svakim zakonom zabranjena. Jedina je iznimka dijelom rezervirana za Židove, kojima je dopušteno da dobiju dodatno dobro, poput imovine iznesene na bijegu iz Egipta.¹³⁵ Lihvarima prijete brojne crkvene kazne poput zabrane pričesti, pristupanja ispovijedi i crkvenog pokopa, dok se njihove oporuke smatraju nevaljanima ako prije smrti ne vrate nezakonito stečeni dobitak. Klericima pak prijeti opasnost od suspenzije od službe i od uživanja crkvenog dobra.¹³⁶ Sve su to redom dobro nam poznate teme koje su razmatrali tadašnji dubrovački stručnjaci, jednako kao državni teolozi u službi vlasti i kao pisci samostalnih rasprava.

Takvi su propisi, naravno, bili neophodni radi zaštite ćudoređa u vrijeme kad su raznovrsni novčani poslovi uzimali sve većeg maha. Toga su bili svjesni i dubrovački autori. Međutim, oni su sami iz vlastitog iskustva najbolje poznavali granice do kojih klerici smiju ići prilikom uređivanja odnosa u društvu, ne zadirući u svjetovnu domenu. Zato su nesumnjivo pozdravili Antoineovu poruku: »Tko se odupre svjetovnoj vlasti kršeći njezine zakone, odupro se Bogu i navući će vječno prokletstvo Božje, kako tumače oci... Dakle, svjetovni prvaci smiju donositi zakone čije je kršenje smrtni grijeh.«¹³⁷ Kojim bi se dobrim djelima

¹³³ Usp. Ez 18,8: »ne posuđuje uz dobit i ne uzima pridavka«.

¹³⁴ *Usura est si plus acceperis quam dederis* (*Theologia moralis*, sv. II, str. 328).

¹³⁵ *Deus non permisit usuram proprie dictam, nempe lucrum ratione mutui proveniens, sed ad summum, ut supremus bonorum omnium Dominus occasione mutui Judaeis concessit dominium rei additae forti, sicut tradidit illis vasa Aegyptiorum* (*Theologia moralis*, sv. II, str. 330).

¹³⁶ *Theologia moralis*, sv. II, str. 353.

¹³⁷ *Qui resistit potestati civili transgrediendo ejus legem, resistit Deo et acquirit sibi damnationem aeternam a Deo, ut explicant patres et patet ex his verbis: Ideo subditi estote proper conscientiam. Ergo principes saeculares possunt ferre leges quarum transgressio sit mortalis culpa* (*Theologia moralis*, sv. I, str. 91).

možli drevni dubrovački vlastodršci odužiti svojim učenicima, odanim i samozatajnim teolozima koji su ih svojim radom i znanjem toliko dugo štitili i pomagali? Šuljagino djelo, iako nastalo iz pera svjetovnjaka, zato stječe dodatnu vrijednost, pokazujući koliko je čak i u tako jezgrovitu obliku moglo dati dobro teorijsko znanje uz vruću polemičku krv. Smirenost dubrovačkih otaca našla je time pravi izražajni kontrast.

Summary

*MORAL-THEOLOGICAL CONSIDERATIONS OF CLERICS IN THE BAROQUE
DUBROVNIK*

Difficulties of Dubrovnik clerics regarding their intentions to achieve balance in the relationship between Church and the state became more radical in the period after the big earthquake of 1667. Namely, although the Holy See managed to meet the wishes of the Senate of Dubrovnik and constantly finance renovation of the destructed city, most of these revenues were out of the reach of Dubrovnik clerics. Because of such situation, clergy of Dubrovnik became poor and lagged-behind, especially in the distant parishes of the Republic of Dubrovnik. Consequently, clerics became too weak to resist the state pressure, and sometimes civil authorities managed to prevent new ordinations. Still, clergy managed to develop a firm intellectual core of educated individuals, who – as state theologians, i.e. consultants in the interwoven affairs between Church and state – succeeded to protect status of the Church.

Their knowledge was based on the thorough comprehension of the city's Statutes and customary laws in the Republic of Dubrovnik, which was combined with understanding of contemporary international legal and theological norms. This was possible since the abovementioned intellectuals in Dubrovnik managed to follow lectures of many domestic and foreign experts, who were trained at esteemed foreign universities, which was accompanied with extensive reading of appropriate literature. Thus, hundreds of the preserved written opinions of Dubrovnik's state theologians regarding various everyday life problems that had troubled Dubrovnik authorities, witness the importance of their work and knowledge, which was quite comparable with the mainstream within contemporary western academic community. This statement can be confirmed by the presented analysis, i.e. comparison of their opinions with the ideas from the moral-theological compendia of Jacques Besombes, who was provost of the congregation of Christian Doctrine Fathers, and Dominican Fulgenzio Cuniliati, whose studies are even today preserved in Dubrovnik. As time passed, authors from Dubrovnik started to write longer and more profound studies, in which they came out of the framework that was defined by the questions and problems of the Dubrovnik authorities. Although these tractates partly were product of the days that their authors had spent at foreign universities in Italy (mostly in Naples and Rome), they clearly spoke about the interests of domestic theologians and topics they have chosen among many other moral-theological questions. All these manuscripts were written in a classical scholastic manner, and this model was used also in presentation, i.e. in

the form of questions and answers. Such form proves that these manuscripts were written mainly during the study years, sometimes even as lecture notes. Consequently, author of the article emphasizes that contribution of Franciscan Vital Andrijašević, Dominican Vlaho Morgini and laic Stjepan Šuljaga are especially valuable since their work represent original authorship.

Fr Vital Andrijašević in his tractates Viridarium and »Park« has integrated his rich lecturing and preaching experience, and when discussing some practical questions he finds answers in Biblical and Patristic scriptures, though he also integrated some ideas from the pagan antiquity. Approach of Vlaho Morgini was even more direct, since he discusses problem of usury in the form of letter to some highly positioned prelate (Lettere teologico-morali). This manuscript reveals rich culture and knowledge of its author, who was deeply concerned because of the crisis that affected the world. Unfortunately, even he proved himself as good preacher in Dalmatia and became a friend of several bishops, father Morgini did not extend his work out of the theoretical framework, and he did not explicitly point out the actual problems in his surroundings.

On the other hand, Stjepan Šuljaga, who left his home city and became diplomat in the Austrian service, was more inclined to polemics. Namely, in 1767 Šaljuga has prepared a new edition of tractate Theologia moralis that had been written by Paul Gabriel Antoine, and in the foreword he commented many evils of his time. Moreover, Šaljuga argued the work of the French Enlightenment judging it as too overly pretentious lecturing. Consequently, Šuljuga prizes simplicity and condemns probabilism that was quite popular mode of thinking at that time. Therefore, one can easily recognize that Šuljuga used his editorial position to strongly express his own attitudes, maybe because he lived out of Dubrovnik in which his contemporaries did not enjoy similar freedom of action. Still, ecclesiastical intellectuals in Dubrovnik managed to express and record their message that is quite important regarding better understanding of their point of view at moral theology and contemporary society.

KEY WORDS: *Republic of Dubrovnik, society, Church, moral theology, usury, Fr Vital Andrijašević, father Vlaho Morgini, Stjepan Šuljaga.*